

कृषि ऋणको वर्तमान अवस्था बारे अध्ययन गरी यसको प्रभाव बारे सिफारिस
सम्बन्धी अध्ययनको प्रतिवेदन

पेश गरिएको सस्था:

राष्ट्रिय किसान आयोग
कलङ्की, काठमाडौं

तयार गर्ने सस्था:

ग्लोबल सस्टेनेबल रिसर्च एण्ड डेभलपमेण्ट सेन्टर प्रा.लि.
काठमाडौं-१३, टोखा

विषय सूचि

१. पृष्ठभूमि.....	4
१.१ परिचय.....	4
२. अध्ययनको उद्देश्यतथा अध्ययन विधि.....	7
२.१ अध्ययनको उद्देश्य.....	7
२.१अध्ययन विधि:.....	8
२.१.१ डेस्क अध्ययन.....	8
२.१.२ फिल्ड अध्ययन.....	9
२.१.३ विज्ञ तथा सरोकारवालबाट पुनरावलोकन:.....	9
३. अध्ययनको नतिजातथा उपलब्धी.....	9
३.१ डेस्क अध्ययन विश्लेषण.....	9
३.१.१ नेपालमा कृषि ऋण प्रवाहको विगतको समिक्षा.....	9
३.१.२ कृषि ऋणमा सहलियत सम्बन्धी व्यवस्था.....	11
३.१.३ कृषि क्षेत्रको प्रवर्द्धनको लागि कृषि ऋण सम्बन्धी वर्तमान नीतिगत व्यवस्था:.....	12
३.१.४ कृषि विकास रणनीति (२०१५-२०३५) मा कृषि ऋण सम्बन्धी व्यवस्था.....	13
३.१.५ सहलियतपूर्ण कृषि ऋण प्रवाह को शुरुवाती स्थीति.....	14
३.१.६ बैंक तथा वित्तिय सस्थाहरुबाट प्रवाह भएको क्षेत्रगत कृषि ऋणको स्थिति:.....	15
३.१.७ बैंक तथा वित्तिय संस्थाबाट प्रवाह गरेको ऋणको स्थिति:.....	16
३.१.८ कार्यविधिमा भएका मुख्य मुख्य विशेषताहरु.....	18
३.२ फिल्ड अध्ययन विश्लेषण.....	21
३.२.१ सहलियत व्याजदरमा ऋण प्रवाहले युवाहरुमा प्रभाव.....	21
३.२.२ कृषकहरुको कृषि ऋण प्रवाह प्रतिको दृष्टिकोण.....	21
३.२.३ बैंक तथा वित्तिय संस्थाद्वारा कृषि क्षेत्रमा लगानी.....	23
३.२.४ कृषि ऋण प्रवाहमा सहकारी संस्थाहरुको भूमिका.....	26

3.2.५ कृषि कर्जा तथा सहूलियत ऋणविस्तारमा देखिएका समस्याहरू.....	27
नियमक निकाय नेपाल राष्ट्र बैंकको अनुभव:.....	27
कृषक तथा कृषि उद्यमी स्वयंको अनुभव:.....	27
3.2.६ वर्तमान चुनौतिहरू.....	28
3.2.७ नेपालमा कृषि कर्जा विस्तारका सम्भावनाहरू.....	29
3.2.८ कृषि कर्जा प्रभावमा बिद्यमान कठिनाइहरू :.....	29
४. अध्ययनको निष्कर्ष.....	29
४.१ निष्कर्ष.....	29
५. अध्ययनको सिफारिस.....	30
अनुसुचिहरू:.....	33

१.पृष्ठभूमी

१.१ परिचय

नेपालमा कृषिको कुलगार्हस्थ उत्पादनमा योगदान र आश्रित परिवारको संख्या दुवै दृष्टिले महत्वपूर्ण छ। कुल जनसंख्याको ६५ प्रतिशत आर्थिक रूपमा सक्रिय नेपाली जनता हाल सम्म पनि कृषि पेसामा संलग्न हुदाँ पनि कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषिको योगदान न्यून छ। सात वर्ष अगाडि २०६७/६८ मा कृषि क्षेत्रको ३५ प्रतिशत योगदान रहेको २०७३/०७४ मा आईपुग्दा २९ प्रतिशतमा झरेको छ। ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनताहरूको मुख्य पेशा कृषि नै रहेको र यो निर्वाहमुखी अवस्थामा रहदै आएकोले कृषि क्षेत्रले आशातित प्रगति गर्न सकेको छैन। कृषिमा निर्वाहमुखी अवस्थामा रहेका केही प्रतिशत जनतालाई अर्धव्यवसायसिकरण गराउँदै व्यवसायिकरणमा लैजाने र बाँकी जनतालाई कृषिको पनि सेवा क्षेत्र वा गैह्र कृषि सेवा क्षेत्रमा लैजानको लागि कृषिमा व्यापक रूपमा व्यवसायिकरण, विविधिकरण तथा औद्योगिकिकरणमा जानु पर्छ। कृषि क्षेत्रलाई व्यावसायिकरण, विविधिकरण तथा औद्योगिकिकरण गर्न नसक्दा कृषि क्षेत्रको आर्थिक वृद्धि सधैं कमजोर देखिएको छ जून कुरा पछिल्लो दश वर्षमा कृषि क्षेत्रको औसत आर्थिक वृद्धि दर २ प्रतिशत मै सिमित रहनुले त्यसलाई पूष्टि गर्छ। ०७२।७३ मा कृषि क्षेत्रको आर्थिक वृद्धिदर ०.८ प्रतिशतमा थियो जुन पछिल्लो दश वर्षकै न्यून हो ।

नेपालमा आर्थिक उदारीकरणको प्रयोग सँगै नेपाली यूवाहरूको विदेशिने क्रम वृद्धि भएको छ र हालसम्म ६०लाखकोहाराहारीमा यूवाहरू रोजगारीको लागि मुलुकबाट बाहिरिएका अवस्था छ । बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा तिने विदेशीएका युवाहरूले पठाउने रेमिट्यान्सले नै देशको अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्याउँदै आएको छ तर रेमिट्यान्स जति मात्रामा भित्रिए पनि त्यसको अधिकांश हिस्सा लभभग ८० प्रतिशत घरायसी उपभोगमै खर्च भई कृषिको उत्पादनशील क्षेत्रमा आकर्षित हुन सकेको छैन । सन् १९७० को दशकतिर खाद्यान्न निर्यात गर्ने मुलुक अहिले बसेनि खर्बको कृषिवस्तु आयात गर्ने अवस्थामा पुग्दा व्यापार घाटा चुलिएको छ। हाम्रो देश हावापानीको विविधता, माटोको विशिष्ट प्रकारको प्रकृति र कृषिमा उपयोग हुन सक्ने जलश्रोतको प्रचुर संभावनाका आधारमा कृषिलाई व्यवसायिकरण तथा आयमूलक बनाउन सकिने प्रशस्त संभावना रहे पनि छ । पशुपंक्षीलाई दानाको रूपमा प्रयोग हुने मकै भट्टमास देखि मसला चामल, तरकारी, फलफूल, दुग्धजन्य पदार्थ, माछा-मासुलगायत ठूलो संख्यामा खाद्यपदार्थ विभिन्न देशबाट आयात भईरहेको अवस्था छ।

राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१ का अनुसार कृषि भूमिको अनुपयुक्त प्रयोग एवं विभिन्न प्रकोपहरूका कारण उर्वरा कृषिभूमिको हास हुँदै जानु, कृषिमा श्रम र सीप हुनेहरूमा कृषि भूमिको पहुँच नपुग्नु र पहुँचपुग्नेहरूले पनि आधुनिक प्रविधिहरूको प्रयोग गरी पर्याप्त मात्रामा व्यवसायिक रूपमा उपयोग गर्न नसक्नु र गैर कृषि क्षेत्रको विकासको आधारको रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रको विकासका पूर्वाधारसिँचा), सडक, विजुली, सञ्चार, उद्योग र बजार व्यवसाय तथा उन्नत प्रविधिहरूमा (पर्याप्तलगाती आकृष्ट हुन नसक्नु कृषि क्षेत्रको विकासको मूल समस्याकारूपमा रहेका छन् तर नीति तर्जुमा भई कार्यान्वयन शुरू भएको एक दशक भन्दा बढी भईसक्दा पनि कृषि नीतिमा भने बमोजिम न त कृषका वार्षिक कार्यक्रम नै बन्न सक्थो न त कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि संस्थागत संरचना नै बन्न सक्थो । कृषि उत्पादन तथा व्यवसाय प्रवर्द्धनमा आवश्यक कृषि ऋण प्रवाहलाई उत्पादनतथा व्यवसायको प्रतिफलसँग आबद्ध गरी सुनिश्चित गरिनेछ भनेर नीतिमा उल्लेख भएता पनि कृषि क्षेत्रमा लगानीको लागि बैंक तथा वित्तिय क्षेत्रलाई आकर्षित गराउन तथा बाध्य पार्न दशक भन्दा बढी समय कुर्नु पर्यो तर अझै पनि कृषि क्षेत्रमा सहज तरिकाले ऋण प्रवाह गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा लागनी गर्न बैंक तथा वित्तिय क्षेत्र सोचे जस्तो आकर्षित भएका छैनन् ।

राष्ट्रिय कृषि नीतिले स्थानीय सम्भाव्यता र तुलनात्मक लाभ अधिक भएका, बढी मूल्य प्राप्त हुन सक्ने कृषिवस्तुको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने र बजार विविधीकरण गर्ने कुरा उल्लेख भए तापनि सल्यानको अदुवा, गुल्मीको कफी, ताप्लेजुङ्ग र संखुवासभाको अलैंची वा झापा र इलामका चियालाई विश्व बजारमा ब्रान्डको रूपमा विकास गर्न उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी प्रवर्द्धन गर्न कृषि क्षेत्रमा लागेका यूवाहरूलाई सहूलियत दरमा ऋण प्रवाह गरी उत्प्रेरणा जगाउने कार्यमा बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरूले चासो देखाएका छैनन् । भूमिबैंक स्थापना गरी सहूलियत दरमा विशेष ऋण सुविधा उपलब्ध गराइने कुरा नीतिमा उल्लेख भएता पनि नीति कार्यान्वयनमा आएको लगभग डेढ दशक हुन समय व्यतीत हुन लाग्दा पनि भूमिको चक्लाबन्दी गरी नेपालको आफ्नै प्रकारको भूमि बैंकको अवधारणा विकास गरी कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरण गर्न कृषिमा व्यापक रूपमा कृषि ऋण प्रवाह गर्नु पर्ने आवश्यकता छ तब मात्रै यूवा जनशक्तिलाई विदेश पलायन हुन बाट रोकी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न प्रवर्द्धन गरेर कृषि क्षेत्रको अभूतपूर्व विकास गरी आत्मनिर्भर हुँदै विशेष कृषि जन्य वस्तुलाई व्यापक रूपमा पकेट क्षेत्रको रूपमा विकास गरेर विश्व बजारमा ब्राण्डिङ्ग गरी प्रशस्त आमदानी लिन सकिने नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्नु पर्छ । त्यसको लागि कृषि क्षेत्रमा

कुल राष्ट्रिय बजेटको लगभग १० प्रतिशत जति बजेट विनियोजन गरी कृषिको व्यवसायिकण तथा विविधिकरण गर्ने कार्यक्रम तर्जुमा गर्नु पर्छ ।

राष्ट्रिय कृषि नीतिले साना किसानको बाहुल्यता रहेको कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रमा आर्थिक वृद्धिको आधार यस वर्गका कृषकहरूका गतिविधिमा उत्पादनशीलतामा शिघ्र परिवर्तन ल्याउनु भनिएता पनि निर्वाहमुखी कृषि व्यवसायमा संलग्न रहेका साना किसानहरू लाई व्यवसायिकरण गर्न ठोस कार्यक्रम ल्याउन नसकेको अवस्था छ ।

कृषि विकासका लागि सरकारले कृषि विकास रणनीति २०१५-२०३५ तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएर व्यापक रूपमा कृषिमा लगानी गर्ने भनेको भएता पनि राष्ट्रिय बजेटमा कृषि कृषि क्षेत्रको हिस्सा असाध्यै कमछ । २० बर्षे कृषि विकास रणनितिले पनि कृषि कर्जाको व्यवस्था, विमा, वजार व्यवस्था र कृषि सामाग्रीको समयमा उपलब्धताका लागि सरकारी, सहकारी र निजी क्षेत्रको कृयाशीलताको आवश्यकता महशुस गरेको छ । नेपालको संविधान २०७२ जारी भए सँगै तीनै चरणको निर्वाचन सम्पन्न भएर तीन तहका सरकार बने पछि संघिय तथा प्रादेशिक सरकारका नीति तथा कार्यक्रम र बजेट बक्तब्यमा पनि विशेष वाली विकास र खाद्यान्न लगायतका नगदेवाली तथा पशुपंक्षीको मासुमा आत्मनिर्भर वन्न विशेष कार्यक्रम तर्जुमाको लागि संघिय सरकार तथा प्रादेशिक सरकारबाट कृषि क्षेत्रलाई विशेष बजेट विनियोजन गरेर सहुलियत पूर्ण व्याजदरमा अनुदान सहित कृषकलाई ऋणको व्यवस्था मिलाई खाद्यान्न तथा पशुपंक्षी उत्पादनमा आत्मनिर्भर वन्ने कार्यक्रम कार्यान्वयन गरी कृषि क्षेत्रले देशको आर्थिक मेरुदण्डको रूपमा विकास भई राम्रो आर्थिक वृद्धिदर हाँसिल गर्न सकिन्छ ।

त्यस्तै चौधौं अवधिक योजनामा कृषि ऋणको सहज उपलब्धता, र कृषिजन्य वस्तुहरूको उत्पादन, वितरण, आयात एवम् निर्यातलाई लागत-प्रभावी बनाउनु, कृषिजन्य वस्तुहरूको प्रतिरुधात्मक क्षमता वृद्धि गर्नु, र व्यावसायिक रूपमा स्थापित गर्नु लाई कृषि क्षेत्रको चुनौतीको रूपमा लिएको छ । नेपालको कृषि गाउ केन्द्रित साना, सिमान्त र गरिवीले व्याप्त रहेको अवस्थामा कृषि विकास रणनीति-२०७२ अनुसार दिगो र व्यावसायिक विकासद्वारा कृषि क्षेत्रलाई प्रतिस्पर्धी र आत्मनिर्भर उन्मुख बनाउने सोच लिएको छ । यस्तो अवस्थामा सहुलियत पूर्ण ऋणको माध्यम वाट साना कृषकको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि गर्न सकिन्छ (कृषि विकास रणनीति २०७२) ।

कृषिमा आश्रित आवश्यकताभन्दा बढी जनसङ्ख्यालाई कृषि संग सम्बन्धित उद्योगमा स्थानान्तरण गरी रोजगारी श्रृजना गर्ने प्रधानमन्त्री कृषि अधुनिकीकरण परियोजनाको लक्ष्य प्राप्त गर्न पनि सहूलियत कृषि ऋणको महत्व रहन्छ ।

कृषि ऋणको महत्वलाई प्राथमिकता दिई नेपाल सरकारले अ.व. २०७१।७२ देखि कृषि ऋणमा अनुदानको व्यवस्था गरेको छ । सो ऋणको प्रवाहलाई व्यवस्थित गर्न व्यावसायिक कृषितथा पशुपक्षी कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि,२०७३ तयार पारी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

विभिन्न बैंकहरूबाट कृषि क्षेत्रमा लगानी गरेको अनुपात जम्मा बैंकहरूको लगानीको ६.९ प्रतिशत रहेको र व्याज अनुदान प्राप्त ऋणा जम्मा ८अर्व २२ करोड मात्र देखिन्छ । यसले हालको कृषि ऋणको अवस्था र व्याज अनुदानको कार्यान्वयन अवस्था कमजोर छ भन्ने कुरा पूष्टि गर्दछ ।

सरकारको नीतिगत, कार्यक्रमगत र नियामक भूमिकाको वावजुत पनि कृषि ऋणको अवस्था कमजोर रहनुको कारण र अवस्यक सुधारको लागि सुझाव दिन अध्ययन गर्न अवस्यक छ देखिन्छ र सोही प्रयोजनको लागि यो अध्ययन गरिएको हो ।

२. अध्ययनको उद्देश्यतथा अध्ययन विधि

२.१ अध्ययनको उद्देश्य

नेपालको संविधान २०७२ लागु भएर स्थानिय तह, प्रादेशिक तहतथा संघिय तहको निर्वाचन भए सँगै स्थानिय सरकार, प्रादेशिक सरकार तथा संघिय सरकार निर्माण भई सके पछि संघियता कार्यान्वयनको अध्यय शुरू भएकोमा देशको आर्थिक विकासको लागि कृषि क्षेत्रको द्रुत गति विकास गर्न ग्रामिण भेगका युवा कृषकलाई कृषि पेशमा आकर्षित गर्नसंबैधानिक व्यवस्था वमोजिम आर्थिक वर्षको बजेट समयमा नै पारित भई स्थानीय तहमा यथेष्ट बजेट स्थानान्तरण भएबाट स्थानीय स्तरमा कृषि तथा पशुजन्य उत्पादनमा सकारात्मक प्रभाव सृजना गर्न बैंक तथा वित्तिय सस्थाहरूको पहुँच ग्रामिण तह सम्म पुगी कृषि कर्जाको सहज प्रवाहबाट किसानहरू कसरी लाभान्दित हुन सक्छन् भन्ने पेचिलो विषय उठिरहेको बेलामा निम्न बुदाँहरूमा यो अध्ययनको उद्देश्य केन्द्रित रहेको थियो ।

- ❖ कृषि विकास रणनीतिमा उल्लेख भए अनुसार कृषि कर्जा प्रभाव भएको छ छैन अध्ययन गर्ने ।
- ❖ नेपाल सरकारले जारी गरेको व्यावसायिक कृषितथा पशुपक्षी कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ मा सुधार गर्नुपर्ने केही बुदाँहरू भए सिफारिस गर्ने ।
- ❖ कर्जा वितरणको अवस्थाको अध्ययन विश्लेषण गर्ने ।
- ❖ कृषि कर्जा प्रभावमा रहेका विद्यमान कठिनाईहरूको अध्ययन र सिफारिस गर्ने ।
- ❖ सहज र सरल रूपमा कृषि कर्जा प्रभावको लागी समस्याहरूको समाधानका उपायहरू अध्ययन र सिफारिस गर्ने ।

२.१ अध्ययन विधि:

कृषि कर्जाको प्रवाहको वर्तमान अवस्था तथा यसले कृषक तथा कृषि उद्यमीहरू लाई पारेको प्रभाव अध्ययनको लागि निम्न विधिहरू अपनाईएको थियो ।

२.१.१ डेस्क अध्ययन

- ❖ नेपाल सरकारले कृषि विकासको मार्गचित्रको रूपमा ल्याएको कृषि विकास रणनीतिको सुक्ष्म अध्ययनगरी कृषि कर्जा प्रभाव सम्बन्धि व्यवस्थाहरू अध्ययन गरिएको थियो ।
- ❖ व्यावसायिक कृषितथा पशुपक्षी कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३मा भएका व्यवस्थाहरूको सुक्ष्म अध्ययन विश्लेषण गरि सो कार्यविधिलाई कृषकको सहजताको लागि सुधार गर्नु पर्ने विषयको बारेमा सुझावहरू तयार पारिएको छ ।
- ❖ नेपाल सरकारको बजेट बक्तव्यमा उल्लेख भएका कृषि ऋण तथा व्याज अनुदान सम्बन्धी व्यवस्थाको कार्यान्वयन भए नभएको अध्ययन गरिएको छ ।
- ❖ विभिन्न निकाय तथा सरोकारवालाहरूबाट यस अघि भए गरेका कामहरूको प्रतिवेदन सम्बन्धित निकायहरूबाट प्राप्तगरी अध्ययन गरिएको छ । कृषिभूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंकर्स एसोसियसनर यस विषयवस्तुसंग संग सम्बन्धित मातहतका निकायबाट भए गरेका कार्यक्रम तथा अन्य जानकारीहरू प्राप्त गरि प्रतिवेदन तयार पारिएको छ ।

२.१.२ फिल्ड अध्ययन

२.१.२.१ अध्ययन स्थलको छनौट तथा सरोकारवालसँग अन्तरवार्ता तथा समूहगत छलफल:

विभिन्न वितीय संस्थाहरुबाट प्रभाव भएको कर्जा, यसको उपलब्धतामा सहजता, किसानहरुको पहुंचको अवस्था लयागत अन्य विषयवस्तुहरुको अध्ययनको लागि ३जिल्ला दोलखा, काभ्रे र रुपन्देही(भौगोलिक क्षेत्र समेटिने गरि)कृषक, जनप्रतिनिधि, वित्तिय संस्थाहरुसँग तथा अन्य सरोकारवाल निकायसँग छलफल र अन्तकृया कार्यक्रमको लागि छनौछ गरिएको थियो । यो प्रभावकारीता अध्ययनको लागि चेकलिष्ट तयार पारेर कृषि ऋणको सहज उपलब्धता तथा त्यसको प्रभाव तथा सुझाव तथा त्यसको कृषिको व्यवसायिकरणमा पुर्याएको सहयोगको बारेमा सम्बन्धित सरोकारवालसँग अन्तरवार्ता तथा छलफल गरी सूचना तथा जानकारी सङ्कलन गरिएको थियो। विभिन्न स्थलमा गरिएको सरोकारवालसँग अन्तरवार्ता तथा समूहगत छलफलबाट आएको तथ्याङ्क तथा जानकारीलाई कम्पायलेसन गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

२.१.३ विज्ञ तथा सरोकारवालबाट पुनरावलोकन:

प्रतिवेदनको अन्तिम मस्यौदा तयार हुनुभन्दा अगाडि तीन जना सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञबाट पुनरावलोकन गराई प्राप्त सुझावलाई समावेश गरि अन्तिम प्रतिवेदन तयार गरिनेछ ।

३. अध्ययनको नतिजा तथा उपलब्धी

३.१ डेस्क अध्ययन विश्लेषण

३.१.१ नेपालमा कृषि ऋण प्रवाहको विगतको समिक्षा

नेपालमा संस्थागत रुपमा ग्रामिण भेगका विपन्न वर्गमा ऋण प्रवाह गर्ने कामको थालनी नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशनमा वाणिज्य बैंकहरुबाट २०३१ साल बैसाखदेखि “साना क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम” संगै शुरु भएको मानिन्छ। वाणिज्य बैंकहरुलाई आफ्नो निक्षेपको निश्चित अंश प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कृषि, घरेलु उद्योग र सेवा व्यवसाय एवं विपन्न वर्गमा अनिवार्य रुपमा लगानी गर्ने निर्देशन नेपाल राष्ट्र बैंकले दिएपश्चात यस क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह हुन थालेको हो। पाँचौं पञ्चवर्षिय योजनाको अवधि (२०३२-०३७) देखि कृषि विकास बैंकले साना किसान विकास कार्यक्रमका माध्यमबाट लघु कर्जा प्रवाह गरी विपन्न वर्गलाई वित्तीय सेवा पुर्याउने कार्य गरेपछि संस्थागत कर्जा कार्यक्रम क्रमशः अगाडि बढ्दै गएको पाईन्छ । विपन्न वर्गमा कुल कर्जाको ३ प्रतिशत लगानी गर्ने

व्यवस्था कायमै राखी हाल प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम पूर्ण रूपमा हटाइएको हुँदा अब यस्तो क्षेत्रमा लगानी गर्ने विषय वाणिज्य बैंकहरूका लागि स्वेच्छिक भएकोले ग्रामीण क्षेत्रमा जाने संस्थागत कर्जाको आपूर्ति व्यवस्थाका लागि संस्थागत संरचनामा नै सुधार गरी लघु कर्जाको क्षेत्रमा मुलुकको आवश्यकता अनुरूप २०६४ मा राष्ट्रिय लघु वित्त नीति तर्जुमा गरी ग्रामिण भेगका कृषकहरूको लागि लघु वित्त संस्थाहरू मार्फत ऋण प्रवाह गर्न थालिएको छ ।

नेपालमा अझै पनि ग्रामिण भेगमा बस्ने विपन्न परिवारसम्म माग अनुसारको संस्थागत वित्तीयसेवा पुग्न सकेको छैन । पछिल्लो ग्रामीण कर्जा सर्वेक्षण अनुसार संस्थागतक्षेत्रबाट कुल ग्रामीण क्षेत्रमा माग हुने कर्जाको २० प्रतिशत मात्र आपूर्ति हुनेगरेको विभिन्न तथ्याङ्कहरूले देखाएको पाईन्छ । एशियाली विकास बैंकको एक अध्ययन अनुसारनेपालमा ग्रामीण कर्जाको माग तथा आपूर्तिमा वार्षिक करिब १३ अर्वरुपैयाँको न्यून (Gap) देखिन्छ । यसबाट ग्रामीण क्षेत्रमा विशेष गरी कृषिको प्रयोजनको लागि प्रवाह हुने कर्जा मागकोतुलनामाआपूर्तिको व्यवस्था हुन सकेको छैन भन्ने कुरा स्पष्टदेखिन्छ । विगतमा द्वन्द्वका कारण कर्जा प्रदायकहरू विशेषगरी वाणिज्यबैंकहरूबाट प्रवाह हुने सेवा ग्रामीण क्षेत्रबाट सदरमुकाममा संकुचित हुँदैआएका कारण त्यस क्षेत्रमा वित्तीय सेवाको माग र आपूर्तिको खाडल झन फराकिलो हुँदै गएको छ ।

सीमान्त तथा विपन्न वर्गलाई लक्षित गरीसंचालन गरिएका विभिन्न कर्जा कार्यक्रमहरूसंग सम्बद्ध ग्रामीण बैंकिङ्ग पद्धति अवलम्बन गरेका ग्रामीण स्तरमा सञ्चालित बैंक, निजी क्षेत्रका लघु वित्त विकास बैंकतथा लघु वित्त संस्थाहरूको वित्तीय सेवाले विपन्न वर्गको सामाजिक, आर्थिकस्तर उकास्न सघाउ पुर्याउन सक्दछ भन्ने कुरा देशका केही ठाँउमा यि संस्थाबाट भएका प्रयासले राम्रो प्रभाव देखाएकोले त्यस्ता कार्यक्रमलाई भविष्यमा अझ एकीकृत र समन्वयात्मक ढंगबाट प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न नेपाल सरकारले सरोकारवाला निकायको पृष्ठपोषण सहित नीतिगत रूपमा सुधार गर्नु पर्ने कार्य गरी विस्तृत कार्ययोजना तयार पारेर ग्रामिण भेगका युवा कृषकलाई सरलीकृत रूपमा सहूलियतपूर्ण सुविधा सहितको वित्तीय सेवाको पहुँच दिलाउन सकिएको खण्डमा नेपालको गरिबी कम गर्नेकार्यमा आशातित सफलता प्राप्त गर्न सकिने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

नेपालको कृषि क्षेत्रमा वित्तीय सेवामा अनौपचारिक माध्यम अझै पनि हावी रहेको अवस्था छ । नेपाल सरकारबाट ग्रामिण वित्त क्षेत्रको विकासको लागि विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएकोलेसन् १९९० तिर आर्थिक उदारिकरणको नीति लिए पछि वित्तीय क्षेत्रमा सुधार आएको विशेषगरी विकास

बैंक ऐन १९९६ लागु भए पछि वित्तिय क्षेत्रमा निजि बैंकहरु आएकातरपनि ग्रामिण वित्तिय क्षेत्रमा सोचे जस्तो विकास हुन नसक्नुको कारण ग्रामिण क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरु लगानी गर्न अनिच्छुक हुनु, परम्परागत वित्तिय प्रणाली र सोचले गर्दा कृषि क्षेत्रमा लगानी बढ्न सकेको छैन । तर पछिल्लो केही वर्षयता कृषकहरुको वित्तिय पहुँच बढ्न थालेको तथा नेपालको संविधान जारी भएर तीन संघियता कार्यान्वयनको शुरुवाती सँगै नगरपालिका, उपमहानगरपालिका र महानगरपालिका पहिल्यै देखि नै रहदै क बर्गका बैंकको शाखा रहेता पनि अनिवार्य रूपमा सबै प्रत्येक गाउँपालिका समेत "क" बर्गका बैंकको शाखा खोल्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था नेपाल राष्ट्र बैंकले बनाएकोले अब ग्रामिण क्षेत्रमा पनि कृषि ऋण प्रवाह सहज हुने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

३.१.२ कृषि ऋणमा सहूलियत सम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७१/०७२ को बजेट वक्तव्यको बुदाँ न. "बढ्दो बेरोजगारी र ग्रामीण क्षेत्रबाट युवाहरु पलायन हुने समस्यालाई सम्बोधन गर्न र युवाहरुलाई कृषिमा आकर्षित गर्न व्यवसायिक तरकारी, पशुपंक्षीपालन, जडीवुटी, तरकारी र फलफूल खेती, दुग्ध व्यवसाय, मत्स्यपालन, च्याउ खेती, कृषि भण्डारण, शीत भण्डारण, पशु बधशाला एवं मासुजन्य व्यवसायका लागि वाणिज्य बैंकबाट प्रदान गरिने ऋणको ब्याजदर ६ प्रतिशत ननाघने गरी ४ प्रतिशतसम्म अनुदान दिने व्यवस्था मिलाई निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई आधुनिकीकरण, विविधीकरण र व्यवसायीकरण गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा सकारात्मक योगदान पुर्याउनको लागि १ अर्ब विनियोजन गरिएकोले त्यसको कार्यान्वयनको लागि "युवाहरुलाई व्यवसायिक कृषि कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदानको कार्यविधि, २०७१" पारित गरी औपाचारिक रूपमा कृषि कर्जामा व्याजको सहूलियतपूर्ण व्यवस्था शुरु गरेको हो ।

त्यस पश्चात कार्यविधिलाई सुधार गर्दै लाने क्रममा नेपाल सरकारले युवालाई व्यावसायिक कृषिमा प्रदान गरिने ब्याज अनुदान सम्बन्धित कार्यविधि, २०७१ लाई खारेज गरि व्यावसायिक कृषि तथा पशुपक्षी कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ स्वीकृत गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले वाणिज्य बैंक तथा वित्त कम्पनीहरुलाई निर्देशन जारी गरेको छ । सो अनुसार रु.७ करोडसम्म एउटै किसानलाई कर्जा प्रदान गर्न सकिने व्यवस्था छ । प्रत्येक ३ महिनामा व्याज भुक्तानी गर्नु पर्ने व्यवस्था अनुसार रु.१० लाखसम्मको कर्जा सामुहिक जमानिमा पनि प्रवाह हुन सक्ने व्यवस्था छ । उक्त अनुदानका लागि सरकारले केन्द्रिय बैंकको खातामा रु.५० करोड तुरुन्तै जम्मा गरि दिने र भविष्यमा आवश्यकता अनुसार रकम थप्दै जाने व्यवस्था गरेको छ ।

साथै आ.ब.२०७४/७५को बजेट वक्तव्यको प्रकरणमा ६९ ले पनि ५ प्रतिशत व्याज अनुदानमा कृषकलाई ऋण प्रवाह गर्ने व्यवस्था गरेको छ । साथै मौद्रिक नीति २०७४।७५ को प्रकरण ७४ मा वाणिज्य बैहरूले कुल कर्जाको १० प्रतिशत कृषि, पर्यटनमा ५ प्रतिशत, जलविद्युतमा ५ प्रतिशत र बाँकी अन्य प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा गरी २५ प्रतिशत कर्जा २०७५ असारसम्ममा पुर्याउन पर्ने व्यवस्था गरेको छ । यद्यपि नेपाल सरकारको तर्फबाट किसानहरूलाई सहज र सुलभ रूपमा कृषि कर्जा प्रभावहको लागी धेरै व्यवस्था भएपनि त्यसको प्रभाव कमजोर रहेको र सन्तोषजनक ढंगले सही कृषकको पहुँचमा नपुगेको निकै जन गुनासो सुनिदै पनि आएको छ ।

३.१.३ कृषि क्षेत्रको प्रवर्द्धनको लागि कृषि ऋण सम्बन्धी वर्तमान नीतिगत व्यवस्था:

राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१ ले बुँदा १२ मा कृषि उत्पादन तथा व्यवसाय प्रवर्द्धनमा आवश्यक कृषि ऋण प्रवाहलाई उत्पादन तथा व्यवसायको प्रतिफलसँग आवद्ध गरी सुनिश्चित गरिनेछ भनेर उल्लेख गरेको छ । कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धनमा नीति, २०६३ मा पनि कृषि व्यवसायको परियोजना धितोमा राखी कर्जा प्रवाहगर्ने व्यवस्था मिलाइने छ तथा कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धनको लागि कृषक समुहको जमानतमा ऋण प्रवाहित गरिने छ र कृषि व्यवसायबाट आय प्राप्त हुन लाग्ने समयको आधारमा कर्जा भुक्तान हुने व्यवस्था गरिने छ भनेर उल्लेख गरेको छ ।

नेपाल सरकारले कृषि क्षेत्रको विभिन्न बालीहरूको उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि गर्न हरेक वर्ष आफ्नो नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमार्फत अगाडी सारेको विभिन्न किसिमका आयोजनामूलक तथा अनुदान सम्बन्धी कार्यक्रम, पशुपंछीजन्य उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन ग्रामिण भेगमा गोठसुधारका तथा उन्नत नक्षका पशुहरूको विकास तथा वितरण गर्ने कार्यक्रम, वैदेशिक रोजगारबाट फर्किएकाहरूलाई व्यवसायिकरूपमा पशुपंछी फर्महरू सञ्चालन गर्न विभिन्न किसिमका अनुदान कार्यक्रमहरू, कृषि तथा पशुपंछी बीमाको प्रिमियम शुल्कमा ७५ प्रतिशत अनुदान जस्ता कार्यक्रमको व्यवस्था पनि गरेको छ ।

आ.व. २०७३।०७४ देखि नेपाल सरकारले बाली विभिन्न बाली उत्पादनको लागि उच्च सम्भावना बोकेका स्थानहरूलाई प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकिकरण परियोजना रूपमा पकेट, ब्लक, जोन र सुपरजोन क्षेत्र मार्फत कृषि क्षेत्रमा अभियानका रूपमा प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्न थालेको छ । यि कार्यक्रमलाई सघाउ पुर्याउन प्रत्येक वर्ष नेपाल राष्ट्र बैकले मौद्रिक नीति मार्फत

बैंकहरूले कृषि क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने निर्देशात्मक व्यवस्था गर्नुका साथै विशेष कृषि उत्पादनका लागि सहूलियतपूर्णकर्जाको व्यवस्था गरेका कारण वित्तीय सस्थाले कृषि क्षेत्रमा शुरु गरेको ऋण प्रवाहले प्रमुख खाद्य बाली ,तरकारी एवम् फलफुल खेती तथा माछा उत्पादनमा यूवा कृषकहरूको नयाँ आधुनिक प्रविधि प्रति आकर्षण बढ्दै गएकोले समग्र कृषि क्षेत्रको व्यवसायिकरण गरी भविष्यमा कृषिजन्य उत्पादनको आयात प्रतिस्थापन गर्ने तथा विशेष कृषि जन्य उत्पादनमा जोड दिई निर्यात प्रवर्द्धन गर्न सकिने प्रचुर सम्भावना बढेर गएको छ ।

३.१.४ कृषि विकास रणनीति (२०१५-२०३५) मा कृषि ऋण सम्बन्धी व्यवस्था

नेपालको कृषि क्षेत्रको दीर्घकालिन दस्तावेजको रूपमा आएको कृषि विकास रणनीति (२०१५-२०३५) कृषिविकासको वृद्धि कमजोर देखिनुको विभिन्न कारण मध्ये कृषि कर्जामा कृषकको पहुँच कम हुनु र ऋण प्रवाहलाई सहजीकरण गर्न नियमहरूको अभाव र कृषिकै पक्षमा भनेर नीतिहरू प्रचुर मात्रामा आए तापनि अधिकांश नीतिहरू दस्तावेजकै तहमा रहनाले कार्यान्वयन असाध्यै कमजोर हुनु भन्ने विषयलाई पनि प्राथमिकताका साथ विश्लेषण गरिएको छ । कृषि ऋण प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि वित्तीय क्षेत्रमा कृषकको पहुँचमा सुधार ल्याउने,केही व्यावसायिक बैंकहरूले कुनै कृषिजन्य मेसिनरी तथा सामग्रीको खरिदको सन्दर्भमा ग्राहक केन्द्रितभन्दा पनि थोक विक्रेता केन्द्रित वित्तीय व्यवस्था मार्फत् वित्त व्यवस्था गर्न तीव्रइच्छा व्यक्त गर्ने हुनाले कृषकको सहजताका साथ ऋण दिनका लागि थोक विक्रेताहरूलाई वित्तीय व्यवस्था मिलाउनव्यावसायिक बैंकहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने, चल सम्पत्तिलाई सुरक्षण (धितो मानेर वाणिज्य दर्ता खडा गरी सुरक्षित कारोवार ऐन कार्यान्वयन गर्नेजसले चाहे करार खेती व्यवस्थापनको अंशका रूपमा होस् या कृषि ऋण या कृषि सामग्रीका लागिधितो होस्, कृषकलाई आवश्यक परेको रकम भविष्यको बाली धितोमा राखी काम चलाउन सघाउ पुर्याउने, कृषि ऋणको वृद्धिलाई उत्प्रेरित गर्न बैंकिङ उद्योगका लागि कर सुविधाहरू तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गर्ने, ग्रामीण सापट कर्ताहरूको आवश्यकताहरूका बारेमा अनुभव प्राप्त गर्न, कृषि वित्तलाई अझराम्रो सँग बुझ्न र कृषि ऋण आवश्यकताहरूलाई मूल्याङ्कन गर्न वित्तीय संस्थाहरूलाई ग्रामीण केन्द्रहरूमा छरिनका लागि प्रोत्साहित गर्ने यसको एउटा राम्रो उदाहरण ग्रामीण शाखाहरू सरकारी-निजी साझेदारी वित्तीय सहयोग संयन्त्रहरूको कार्यान्वयन गर्ने,लगानीको आकार, सम्भावित जोखिम, र स्वामित्वको संरचनासँग उचित हुने संयन्त्रहरू जस्तै पूरकअनुदान, ऋणसँग जोडिएका अप्रत्यक्ष अनुदानहरू, सरकारी सडकहरूमा प्रारम्भिक जडान पुँजी खर्चमा छुट (जहाँछुट अवधि तोकिएको हुन्छ), उपयोगहरू तथा सेवाहरू

(जस्तै ऊर्जा, पानी, फोहरमैला व्यवस्थापन) उपलब्ध गराउने, सामग्री उत्पादन र ढुवानीमा अपर्याप्त पूर्वाधार, निर्यातजन्य उत्पादनको प्रशोधनमा दक्ष मानव साधनको अभाव, व्यापार सम्भाव्यताभन्दा धितोमा निर्भर बैकिङ्ग प्रणालीका कारण ऋणसुविधाबाट विमुख हुने परिस्थिति, प्रविधिको सीमित उपयोगका कारण मूल्य शृङ्खलामा माथि उक्लनबाट वञ्चित हुने स्थिति र व्यापार सहजीकरणका उपायहरूको अनुपस्थितिमा ढुवानीमा हुने ढिलाइजस्ता वास्तविकताहरू मूल प्रतिस्पर्धायुक्त आपूर्तिको व्यवधानहरूलाई अन्त्य गर्ने विषयहरू रणनीतमा उल्लेख भएका छन् ।

सरकारी स्वामित्वको कृषि विकास बैंक तथा अन्य वाणिज्य बैंकले अझसम्म रिक्त स्थान पूर्ति गर्न नसकेको अवस्थामा यस सम्बन्धी सान्दर्भिक नीतिको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय वित्त संगठन, विश्व बैंक तथा एसियाली विकास बैंकको समन्वयमा लागू गरेको वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (२००९) ले नीतिगत कानुनी व्यवस्था तथा संस्थागत सुधारका माध्यमबाट ग्रामीण वित्तीय क्षेत्रका निमित्त सहज वातावरण निर्माण गर्नु पर्ने कार्यक्रमबाट कृषि विकास बैंकलाई कृषि तथा ग्रामीण विकासमा केन्द्रित एउटा मजबुत वित्तीय संस्थाको रूपमा पुनःस्थापित गर्नुका साथसाथै ग्रामीण वित्तको सेवा प्रदान गर्ने प्रक्रियामा सुधार ल्याउनु पर्ने विषय दस्तावेजमा उल्लेख छ । एउटा प्रमुख ग्रामीण वित्तीय संस्थाको संस्थागत सुधारको परिणाम स्वरूप ग्रामीण वित्तमा सुधारसहितको सुपरीवेक्षण र नियमन हुने अपेक्षा गरिएको छ । अत्यन्तै गरिब तथा बहिष्करण परेका वर्गहरूमा ग्रामीण वित्तीय सेवाहरूको आवश्यकता अझै पनि ग्रामीण आर्थिक विकासको अवरोधका रूपमा रहेकोले सस्तो तथा पहुँचयोग्य वित्तीय सेवा अन्य प्रविधि तथा विविधीकरणको लक्ष्य प्राप्त गर्न समानरूपमा व्यावहारिक हुने भएकाले ग्रामीण ऋण नीतिकालक्ष्यहरू उपलब्ध गराएर अनुदानको उपादेयता घटाउन सक्ने रणनीतिको दस्तावेजमा सुझाईएको छ, यद्यपि अति कम विकसित मुलुकहरूका लागि कृषि प्रविधि तथा सामग्रीमा दिइने अनुदान विश्व व्यापार संगठन तथा क्षेत्रीय व्यापार सम्झौताहरूमा निषेध गरिएको चाँही छैन । नेपालमा कृषि कर प्रणाली साना किसानको ऋणमा तिर्नुपर्ने ब्याजको रकममा राहत दिने प्रकारको भारतको कृषि नीतिलाई मध्यनजर गर्दै तर्जुमा गरिनुपर्दछ भन्ने विषय दस्तावेजमा उल्लेख गरेको छ ।

३.१.५ सहूलियतपूर्ण कृषि ऋण प्रवाह को शुरुवाती स्थिति

आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को बजेटबाट कृषि उत्पादन बढाउन, कृषिलाई आधुनिकिकरण तथा व्यावसायिकरण गर्न र युवाहरूलाई कृषि क्षेत्रमा आकर्षित गर्ने उद्देश्यले सस्तो ब्याजदरमै ऋण उपलब्ध गराउने घोषणा गरी ब्याज अनुदान प्रदान गर्न १ अर्ब रुपैयाँ बजेट विनियोजन गरेसँगै कृषि

क्षेत्रमा सहूलियतपूर्ण ऋण प्रवाह शुरु भएको हो । त्यसबेला व्यावसायिककृषि गर्ने किसानले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट "क" वर्गको ईजाजत प्राप्त बैंकबाट सो सुविधा पाउने गरी व्याजको आधार दर १० प्रतिशत मानेर, ६ प्रतिशत व्याजदरमै ऋण पाउने अवस्थाको सृजना गरियो । पछि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट "ख" र "ग" वर्गको ईजाजत प्राप्त बैंकबाट पनि एक जनाले १ करोड सम्म ऋण प्राप्त गर्ने सुविधा पाउने गरी ०७३ असोजदेखि व्याज अनुदान १ प्रतिशतले वढाइ ५ प्रतिशत कायम गरि व्याज अनुदान दिने व्यवस्था गरियो ।

३.१.६ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाह भएको क्षेत्रगत कृषि ऋणको स्थिति:

नेपाल राष्ट्र बैंक अनुसन्धान विभाग आर्थिक विकास शाखा बालुवाटार, काठमाण्डौले आर्थिक गतिविधि अध्ययन, २०७४ मा काठमाण्डौ, विराटनगर, जनकपुर, वीरगञ्ज, पोखरा, सिद्धार्थनगर, नेपालगञ्ज र धनगढी क्षेत्रबाट प्राप्त तथ्याङ्क, सूचना एवम् स्थलगत अध्ययनका आधारमा आर्थिक वर्ष २०७४ मा अध्ययन क्षेत्रका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाहित कुल कृषि कर्जा २०.३ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ९१ अर्ब ८३ करोड पुगेको र गत वर्ष यस्तो कर्जामा २५.७ प्रतिशतले वृद्धि भएको उल्लेख गरेकोले कृषि ऋण प्रवाहमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू अग्रसरता देखाएको पुष्टि हुन्छ ।

तालिका १ बैंकहरूबाट विभिन्न बालीमा कृषि ऋण लगानी २०७४ असार मसान्त सम्म

क्र.सं.	बाली	लगानी रकम रु
१	तरकारी बाली	रु.५ अर्ब ४५ करोड
२	अन्न बाली	रु.४ अर्ब २० करोड
३	चिया तथा कफी	रु.२ अर्ब ७१
	पशुपंक्षी पालन	

२०७४ असार मसान्तको तथ्याङ्क अनुसार तरकारी बालीमा रु.५ अर्ब ४५ करोड, अन्न बालीमा रु.४ अर्ब २० करोड एवं चिया तथा कफी खेतीमा रु.२ अर्ब ७१ करोड कर्जा प्रवाह भएको छ ।

तालिका २ बैंकहरूबाट प्रवाहित कृषि ऋणको वर्गिकरण २०७४ असार मसान्त सम्म

क्र.सं.	शीर्षक	लगानी प्रतिशत	जम्मा रकम	कैफियत
१	कृषिजन्य सेवा	३५.६	रु.३२ अर्ब ६५ करोड	सवै भन्दा बढी
२	सिँचाइ	०.१	रु. ६ करोड	सवै भन्दा कम

त्यसैगरी, प्रवाहित कुल कर्जा मध्ये सबैभन्दा बढी कर्जा अन्य कृषि तथा कृषिजन्य सेवा शीर्षकमा ३५.६ प्रतिशत अर्थात् रु.३२ अर्ब ६५ करोड रहेको छ भने सबैभन्दा न्यून सिँचाइमा ०.१ प्रतिशत अर्थात् रु. ६ करोड रहेको उल्लेख गरेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकको समीक्षा वर्षमा “क” “ख” तथा “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुबाट प्रवाहित कुल कर्जामध्ये कृषि क्षेत्रमा प्रवाह भएको कर्जाको अंश ४.७ प्रतिशत रहेको उल्लेख छ ।

३.१.७ बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्रवाह गरेको ऋणको स्थिति:

राष्ट्र बैंकले कृषि क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह अनिवार्य बनाएको छ। राष्ट्र बैंकको एकीकृत निर्देशिकामा वाणिज्य बैंकहरुले कृषि र उर्जा क्षेत्रमा कुल कर्जा लगानीको न्यूनतम १२ प्रतिशत कर्जा कृषि क्षेत्रमा अनिवार्य लगानी गर्नुपर्ने भनेर उल्लेख गरिएकोले सो सिमा नपुर्‍याउँदा राष्ट्र बैंकबाट पाईने सेवा सुविधा कटौती हुने हुदाँ सो क्षेत्रमा लगानी पुर्‍याउन बैंकहरु अग्रसर नै भएको पाईन्छ। राष्ट्र बैंकले कृषि तथा उत्पादनशिल क्षेत्रमा कर्जा अनिवार्य गरिदिएपछि बैंक तथा वित्तीय संस्थाको लगानी समेत यो क्षेत्रमा बढ्दै गएको पाईएको छ। कुल कर्जामा बिकास बैंकलाई न्यूनतम १५ प्रतिशत र वित्तीय संस्थालाई न्यूनतम १० प्रतिशत कृषिमा लगानी पुर्‍याउने गरी वार्षिक कार्ययोजना तयार गर्न पनि राष्ट्र बैंकको वाणिज्य बैंकहरुलाई दिएको निर्देशामा उल्लेख भएको पाईएको छ।

तालिका ३ विभिन्न बैंकहरुको कृषि तथा गैह्र कृषि ऋणा लगानीको व्याजदर

कर्जाको प्रकार	बैंक हरुको व्याजदर प्रतिशत						सनराइज बैंक
	नेपाल बैंक	कृषि बिकास बैंक	रा.वा.बैंक	लक्ष्मी बैंक	एभरेष्ट बैंक	नबिल बैंक	
ब्यापारीक कर्जा	१२.६८	१२.५	११.७	१६.४७	१४.४३	१३.६८	१४
कृषि कर्जा	११.७१	१४.५	१०.७	१४.४७	१४.६८	१३	१३

श्रोत: बैंकहरुको वेबसाईट: २०७५।०५।०१

कृषि क्षेत्रमा कर्जा बढाउनको लागि राष्ट्र बैंकले आफ्नो नीति कसिलो बनाउँदै लगेकोछ भने व्यवसायिक कृषिमा सर्वसाधारणको समेत आकर्षण बढेको पाईएको छ जसका कारण अहिले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको लगानी पनि वृद्धी हुँदै गएको छ। कृषिमा बैंकहरुको लगानी विस्तारका लागि सरकारले २०७१।०७२ को आर्थिक वर्षको बजेटमार्फत घोषणा गरी प्रत्येक वर्ष व्यवसायिक कृषि कर्जामा व्याज अनुदान समेत दिँदै आएको छ। आ.व. २०७२।०७३ मा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट "क", "ख" र "ग" वर्गको ईजाजत प्राप्त २७ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट २५४२ वटा परियोजनाको लागि २ अर्ब ५८ करोड ४९ लाख २९ हजार रकम लगानी गरेको पाईएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्था मध्ये १९ वटा बाणिज्य बैंक, सात वटा विकास बैंक र वित्तीय कम्पनी रहेका छन् जस मध्ये सरकारी स्वामित्व रहेको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले सबैभन्दा बढी ६२ करोड, कृषि विकास बैंकले ४७ करोड र नेपाल बैंकले २७ करोड रकम लगानी गरेको राष्ट्र बैंकको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । त्यस्तै गरी नीजि बैंक तर्फ लक्ष्मी बैंकले ८ करोड, नबिल बैंकले ७ करोड तथा नेपाल ईन्भेष्टमेन्ट बैंक र माछापुच्छ्रे बैंकले ४/४ करोड रकम लगानी गरेका प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । (अनूसूचि १)

आ.व. २०७३।०७४ को असार मसान्त सम्म आईपुग्दा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट "क", "ख" र "ग" वर्गको ईजाजत प्राप्त २७ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ५९२७ वटा परियोजनाको लागि ६ अर्ब २३ करोड ३२ लाख ४१ हजार रकम लगानी गरेको पाईएको छ (अनूसूचि २)।

त्यस्तै गरी आ.व. २०७४।०७५ को चैत्र मसान्त सम्म आईपुग्दा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट "क", "ख" र "ग" वर्गको ईजाजत प्राप्त २७ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ७७०४ वटा परियोजनाको लागि ८ अर्ब २३ करोड ६३ लाख २३ हजार ९ सय रकम लगानी गरेको पाईएको छ । (अनूसूचि ३) नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभागको २०७४ चैत्र मसान्त सम्मको तथ्याङ्क अनुसार सहूलियतपूर्ण ऋण प्रवाह गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुमा क्रमशः कृषि विकास बैंक २६.९%, ग्रान्ड बैंक ७.२%, राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक ६.६%, नेपाल बैंक ५.५% ले सहूलियतपूर्ण ऋण प्रवाह गरेको देखाएको छ ।

३.१.८ 'व्यावसायिक कृषि तथा पशुपंक्षी कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदानसम्बन्धी कार्यविधि, २०७३' का मुख्य मुख्य विशेषताहरु

'व्यावसायिक कृषि तथा पशुपंक्षी कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदानसम्बन्धी कार्यविधि, २०७३' अनुसार व्यावसायिक कृषि तथा पशुपालन गर्ने किसानले अब पाँच प्रतिशत ब्याजमा सात करोड रुपैयाँसम्म ऋण पाउने व्यवस्था गरिएको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफैले एउटा परियोजनामा पाँच करोड रुपैयाँसम्म यस्तो कर्जा दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। प्रतिग्राहक पाँच करोड रुपैयाँभन्दा बढी कर्जाको सात करोडसम्म कर्जा दिन भने राष्ट्र बैंकको डेपुटी गभर्नरको संयोजकत्वमा रहने 'केन्द्रीय समन्वय तथा अनुगमन समिति'को स्वीकृति लिनुपर्ने कार्यविधिमा व्यवस्था गरिएको छ। यस्तो कर्जा ग्रामीण क्षेत्रमा व्यावसायिक कृषि तथा पशुपालन र कृषि भण्डार सञ्चालनमा प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ। कार्यविधिले नेपालमा गाउँपालिका र नगरपालिकालाई ग्रामीण क्षेत्रका रूपमा परिभाषित गरेको छ। त्यसबाहेक महानगरपालिका र उपमहानगरपालिकाका तोकिएका क्षेत्रलाई समेत ग्रामीण क्षेत्रको परिभाषामा समेटेको छ। कार्यविधिअनुसार सहूलियत ब्याजमा लिएको ऋणको ब्याजदर पाँच प्रतिशतभन्दा बढी लिन नपाइने र सुरुमा तय भएको ब्याजदर पछि बढाउन पनि नपाइने तरयस्तो न्यूनतम सीमा सरकारले समय-समयमा परिमार्जन गर्न पनि सक्ने व्यवस्था गरेको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले 'व्यावसायिक कृषि तथा पशुपंक्षी कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदानसम्बन्धी कार्यविधि, २०७३' जारी गरी सकेपछि पुनः अर्को सर्कूलर जारी गर्दै माब्याज अनुदानको कृषि कर्जाको ब्याजदर आधार दर मा प्रिमियम थप गरी लिन सक्ने र आधारदर सँग परीवर्तन हुन सक्ने भनेर जनाएको छ।

कार्यविधिले १० लाख रुपैयाँसम्मको कर्जा सामूहिक जमानीमा पनि पाउन सकिने व्यवस्था गरेको छ। कृषि बालीको धितोमा पनि कर्जा पाउन सकिने व्यवस्था गरेको छ। बालीको धितोमा ऋण लिनेले आफ्नो कृषि बालीको बिमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। त्यस्तो बिमा रकमले थाम्ने सीमासम्म बैंकहरूले ऋण दिने व्यवस्था कार्यविधिमा छ। तर, यस्तो कर्जा दिँदा बैंकले परियोजनाको सम्भाव्यतालाई मुख्य आधार बनाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। ब्याज अनुदान प्राप्त हुने यस्तो कर्जामा एउटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले तीन अर्ब रुपैयाँसम्म आफूखुसी लगानी गर्न पाउनेछ। त्यसभन्दा बढी ऋण लगानी गर्नुपर्ने भएमा राष्ट्र बैंकको पूर्वस्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था कार्यविधिमा गरिएको छ।

यस्तो कर्जाका लागि केन्द्रीयस्तरमा समन्वय र अनुगमन गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकको बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग हेर्ने डेपुटी गभर्नरको संयोजकत्वमा तपशिल वमोजिमको समिति व्यवस्था गरेको छ ।

- नेपाल राष्ट्र बैंकको बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग हेर्ने डेपुटी गभर्नर - संयोजक
- नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन विभागका कार्यकारी निर्देशक- सदस्य
- अर्थ, कृषि विकास र पशुपक्षी विकास मन्त्रालयका सहसचिव - सदस्य
- नेपाल बैंकर्स संघको अध्यक्ष - सदस्य
- नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन विभागका निर्देशक – सदस्य सचिव

समितिले आवश्यक परेमा दुईजना विज्ञलाई आमन्त्रित गर्न सक्ने पनि व्यवस्था गरेको छ। उक्त समितिले राष्ट्र बैंकको नियमन विभागमा सचिवालय स्थापना गरेर काम गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

कार्यविधिले जिल्लास्तरमा जिल्ला कृषि विकास कार्यालय प्रमुख- संयोजकत्वमा तपशिल वमोजिमको समन्वय र अनुगमन समिति गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

- जिल्ला कृषि विकास कार्यालय प्रमुख- संयोजक
- पशुसेवा कार्यालयका प्रमुख- सदस्य
- जिल्लास्थित राष्ट्र बैंक कार्यालयको अनुसन्धान इकाइ प्रमुख- सदस्य
- कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालय- सदस्य
- स्थानीय तहका प्रतिनिधि १ जना- सदस्य
- सरकारी स्वामित्वका तीनमध्ये एक बैंकको शाखा प्रमुख- सदस्य
- निजी स्वामित्वका बैंकमध्ये एउटा शाखाको प्रमुख- सदस्य

केन्द्र र जिल्लास्तरमा गठन हुने यस्ता समितिले गुनासो सुन्ने निकायका रूपमा समेत काम गर्नेछन् भनी कार्यविधिमा व्यवस्था गरेको छ । कार्यविधिअनुसार बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जा प्रवाह नगरेमा, कृषि तथा पशुपक्षी व्यवसायीले सेवासुविधा नपाएमा र ऋणको सदुपयोग नभएको लगायत गुनासो उक्त समितिमा गर्न पाइनेछ । त्यस्तो गुनासोका आधारमा आवश्यक कामकारवाही

अघि बढाउने दायित्व पनि तिनै समितिको हुने व्यवस्था कार्यविधिमा उल्लेख छ । कार्यविधि को दफा ३ को उपदफा (१) मा तोकिएका क्षेत्रमा आकर्षित गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुबाट कृषि तथा पशुपंछी व्यवसायका लागि 'व्यावसायिक कृषि तथा पशुपंक्षी कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदानसम्बन्धी कार्यविधि, २०७३' को अनुसूचि १ मा निम्न बमोजिमका कृषि व्यवसायहरुलाई उल्लेख गरेको छ ।

- तरकारी उत्सपादन, प्रशोधन तथा भण्डारण
- विउ विजन उत्सपादन, प्रशोधन तथा भण्डारण
- पुष्प व्यवसाय
- पशुपंक्षीपालन
- फलफूल उत्पादन, उत्पादन पश्चात फलफूलको प्रशोधन तथा भण्डारण ।
- दुग्ध उत्पादन, प्रशोधन र बिक्री वितरण तथा प्रशोधन र बिक्रीवितरण ।
- मत्स्य उत्पादन तथा माछाको भण्डारण र बिक्री वितरण
- च्याउ उत्पादन प्रशोधन तथा बिक्री वितरण
- पशु बधशाला एवं मासुजन्य उत्पादन व्यवसाय
- जडिवुटी उत्पादन प्रशोधन र भण्डारण ।
- उखु खेती, अलैंची खेती, अदुवा खेती, बेसार, जैतुन, सूर्यमुखी, अल्लो, लोक्ता को खेती र त्यसको भण्डारण, प्रशोधन तथा बिक्री वितरण ।
- अस्ट्रिच, टर्की र हाँसपालन र सोको मासु तथा अण्डाको भण्डारण, प्रशोधन तथा बिक्री वितरण ।
- पशु बधशाला एवं मासुजन्य उत्पादनको भण्डारण, प्रशोधन तथा बिक्री वितरण ।
- मौरीपालन व्यवसाय
- जौ, फापर, सिलाम खेतीको उत्पादन, प्रशोधन तथा बिक्री वितरण ।

सरकारले कर्जा प्रवाह गर्न सकिने कृषि वस्तुको सूची थप्न सक्ने भनेर कार्य विधिमा उल्लेख गरेको छ । यि क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाले अनिवार्य रूपमा कर्जाको सदुपयोगिता निरीक्षण गरेर त्यसको अभिलेख अध्यावधिक राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । जे कामका लागि भनेर कर्जा लिएको हो, त्यो काममा प्रयोग नभएको पाइएमा ऋणीले ब्याज अनुदान सहूलियत नपाउने व्यवस्था पनि कार्यविधिमा गरेको छ । त्यससँगै नेपाल सरकार वा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट समेत त्यस्तो कर्जा उपयोगबारे अनुगमन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । कार्यविधि अनुसार अनुगमन गर्दा कर्जा

सदुपयोग भएको नपाएमा ब्याज अनुदानबापतको रकम सरकारले सम्बन्धित कर्जा प्रवाह गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई शोधभर्ना नदिने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । कार्यविधिले कर्जा दुरुपयोग गर्ने ऋणी र बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई कानून बनाएर कारवाही गर्न सक्ने व्यवस्था पनि गरेको छ ।

३.२ फिल्ड अध्ययन विश्लेषण

३.२.१ सहूलियत व्याजदरमा ऋण प्रवाहले युवाहरूमा प्रभाव

कृषि ऋणको वर्तमान अवस्था तथा प्रभाव बारे अध्ययनको क्रममा काभ्रे, दोलखा तथा रुपन्देहीमा कृषि पेशा सँग सरोकार राखेसरोकारवाला कृषि सहकारी संस्था, नीजि फर्म, जिल्ला स्थित कृषि विकास कार्यालय, पशु सेवा कार्यालय जस्ता कृषि सेवा प्रदायक संस्था तथा स्थानिय एग्रीभेटका प्रतिनिधि र स्थानियक निकायका केही प्रतिनिधिहरूसँग गरेको छलफलको आधारमा सरकारले व्यावसायिक कृषि गर्ने किसानलाई सहूलित व्याजदरमा ऋण उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेपछि कृषि पेशामा आकर्षण बढेको पाईएको छ । बजारमा चलेको भन्दा आधा सस्तो व्याजदरमै बैंकबाट ऋण लिएर कृषि उद्यम गर्न पाइने भएपछि यसप्रति युवा किसानहरूको आकर्षण बढेको पाईएको छ । तर कृषि ऋण प्रवाहमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण प्रवाह गर्ने बेलामा हुने झन्झट तथा लामो कागजी प्रक्रिया सहज नहुदाँ सँगसँगै केही युवा कृषकहरूमा नैराश्यता सृजना भएको पनि पाईएको छ यद्यपि सरकारले ऋण प्रवाह गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई बेला बेलामा निर्देशन जारी गरी ऋण प्रवाह प्रक्रियालाई सहज बनाउँदा कृषि ऋण लिएर व्यवसायिक कृषि गर्ने युवाहरूको संख्या थप विस्तार हुने संलग्न कृषकहरू नै बाट आएको छ ।

३.२.२ कृषकहरूको कृषि ऋण प्रवाह प्रतिको दृष्टिकोण

अध्ययन भएका जिल्लामा ६० जना कृषक लगायत २० जना विभिन्न सरोकारवाला गरी जम्मा ८० जना संगको छलफलमा उठेका विषयहरूलाई Ranking Matrix मा तुलना गर्दा तपिशाल वमोजिम पाइयो ।

तालिका ४ कृषकहरूको कृषि ऋण प्रवाह प्रतिको दृष्टिकोण

क्र.सं.	कृषकको दृष्टिकोण	Rank
१	व्याज अनुदानको सहूलियत कर्जा वास्तविक किसानले भन्दा बैंक तथा	I

	राजनीतिक दल एवं सरकारी कर्मचारीको पहुँचमा हुनेहरूले लिने गरेका	
२	कार्यविधि तथा प्रक्रियाको बारेमा कृषक लाई जानकारी नभएको	II
३	कृषि तथा पशुपालन र कृषि भण्डार सञ्चालनगर्न तोकिएका मापदण्ड पुरा गर्न निकै कठिनाई हुने हुनाले साना कृषकहरूले यो ऋण सुविधाको लाभ लिने सम्भावना कम	III
४	बैंकले धितो मूल्यांकन साह्रै कम गरिदिने र अवस्यक मात्रामा ऋण निदने	IV

कार्यविधि अनुसार पाँच करोड भन्दा माथीको कर्जा प्रदान गर्न बैंक तथा वित्तिय संस्थाले राष्ट्र बैंकको डेपुटी गभर्नरको स्वीकृति लिनुपर्ने बाध्यताकारी अवस्थाले ऋण प्रवाहमा ढिलो हुने र प्रक्रिया झन्झटिलो रहेको अध्ययन क्षेत्रका ठूला कृषि उद्यमीहरूको गुनासो छ । बैंक तथा वित्तिय संस्थाले सहूलियत ब्याजमा लिएको ऋणको ब्याजदर पाँच प्रतिशतभन्दा बढी लिन नपाइने र सुरुमा तय भएको ब्याजदर पछि बढाउन पनि नपाइने व्यवस्था भएपनि न्यूनतम सीमा सरकारले समय-समयमा परिमार्जन गर्न सक्ने प्रावधानले गर्दा लामो समयको लागि ऋण लिएर कुनै कृषि उद्यम शुरु गर्दा बढी ब्याजको भारी हुने हो कि भन्ने कृषकमा शंका रहेकाले कृषि उद्यममा लगानी गर्न सकेका छैनन् ।

बैंकले यस्तो कर्जा प्रवाह गर्दा कर्जाको ब्याज कम्तीमा तीन महिनाको एकपटक तिर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको र ऋणीले पाँच वर्षमा थप २ वर्षको समयावधी थपेर तिरिसक्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था भएकाले फलफूल खेती विस्तार गर्ने ठूला किसानले ३/३ महिनामा ब्याज तिर्न नसक्ने तथा कम्तीमा ५ वर्षमा मात्र उत्पादन लिन शुरु गर्ने हुनाले सम्पूर्ण ऋण तर्न सक्ने अवस्था नभएकोले नेपालमा कृषकहरू व्यवसायिक फलफूल खेती तर्फ आकर्षित हुन सकिरहेका छैनन् ।

सरकारले विभिन्न १५ शिर्षकमा ब्याज अनुदानको कृषि ऋण लिन सकिने व्यवस्था कार्यविधि मार्फत गरेपनि बाली उत्पादन र पशुपंक्षी पालनमा राखिएको लक्ष्य पुरा गर्न महत्वपूर्ण मानिएको दाना उद्योग र मलखाद उद्योगलाई समावेश नगरेकाले ति उद्योगमा यथेष्ट लगानी नहुँदा उत्पादनको लागि चाहिने आवश्यक कृषि सामग्रीको सहज पहुँच तथा सर्वसुलभ नहुँदा कृषि उत्पादनमा यस्को प्रत्यक्ष असर देखिने छ । ग्रामिण कृषि उपजहरू खुला बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न मूल्य, गुणस्तर, उत्पादन प्रविधिका कारण किसानले लाभ लिएर ५ वर्षभित्रमा ऋण तथा ब्याज भुक्तानी गर्न नसक्ने

अवस्था भएकाले असल कृषक सो व्याज अनुदान कर्षविधि अन्तर्गत ऋण लिएर लगानी गर्न सक्ने अवस्थामा नभएको फिल्ड अध्ययनको क्रममा पाईयो । अनुदान ब्याजको ऋण लिन कम्तीमा ३ गुणा बढी धितो देखाउनुपर्ने हुँदा ग्रामिण क्षेत्रका किसान लाभान्वित हुन सकेका छैनन ।

३.२.३ बैंक तथा वित्तीय संस्थाद्वारा कृषि क्षेत्रमा लगानी

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले हालसम्म कृषि क्षेत्रमा गरेको कर्जा प्रवाह १ खर्ब ३० अर्ब २६ करोड रुपैयाँ नजिक पुगेको नेपाल राष्ट्र बैंकको पछिल्लो तथ्यांकले देखाउछ। यो लगानी कुल कर्जाको ६ दशमलव ९ प्रतिशत लगानी हुन आउँछ । बैंकहरूले कुल लगानीको १५ प्रतिशत कर्जा प्रवाह कृषि र उर्जा क्षेत्रमा गर्नुपर्ने राष्ट्र बैंकको नीतिका कारण कृषिमा लगानी बढ्दो क्रममा रहेको छ।

बैंकहरूले व्यावसायिक कृषि, पशुपालन, मत्स्य, चिया, बधशाला निर्माणलगायतका क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्दै आएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले राष्ट्र बैंकमा पठाएको प्रतिवेदमा उल्लेख गरेको पाईएको छ। पछिल्लो समयमा व्यावसायिक कृषिप्रति सर्वसाधारणको आकर्षण बढिरहेको र बैंकमा कर्जाको माग पनि बढेको छ र विशेषगरी व्यावसायिक तरकारी खेती, गाईपालन, माछापालन, बाखापालन लगायतका क्षेत्रमा लाग्ने युवाहरू बढिरहेका छन्। राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई कुल लगानीको २० प्रतिशत लगानी उत्पादनशिल क्षेत्रमा गर्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्था गरेको छ जस मध्ये १५ प्रतिशत उर्जा क्षेत्र र कृषिमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

सरकारले कृषि क्षेत्रमा लगानी गर्न विभिन्न सहूलियत दिँदै आएको भए पनि अत्याधुनिक तथा उपयुक्त कृषि फर्म नभएका कारण बैंकहरूले कृषिमा लगानी गर्न त्यति चासो नदेखाएको राष्ट्र बैंकका अधिकारीहरूले स्तलगत अध्ययनका क्रममा जनाकारी पाईयो । तर, राष्ट्र बैंकको बाध्यकारी नीतिका कारण बैंकहरूले यस क्षेत्रमा बैंकहरूले लगानी बढाएको राष्ट्र बैंकले तथ्याङ्कबाट जानकारी हुन्छ। राष्ट्र बैंकले तोकेको मापदण्ड पु-याउनका लागि बैंकहरूले कृषि कर्जा विस्तार गर्दै लगेका छन्। कृषिमा कर्जा प्रवाह र अनुदानको नीतिगत व्यवस्था राम्रो भए पनि व्यवहारमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू कृषिमा लगानी गर्न अनिच्छुक देखिएको स्थलगत अध्ययनका क्रममा अधिकांश अगुवा कृषकहरूको गुनासो छ । अध्ययनको क्रममा बैंकहरूले व्याज अनुदानमा ऋण दिन उत्साहित

नहुनुका कारणहरू वारेमा विभिन्न बैंकका १० जना कर्मचारीसंग छलफल गरी Ranking Matrix मा तुलना गर्दा तपशिल बमोजिम पाइयो

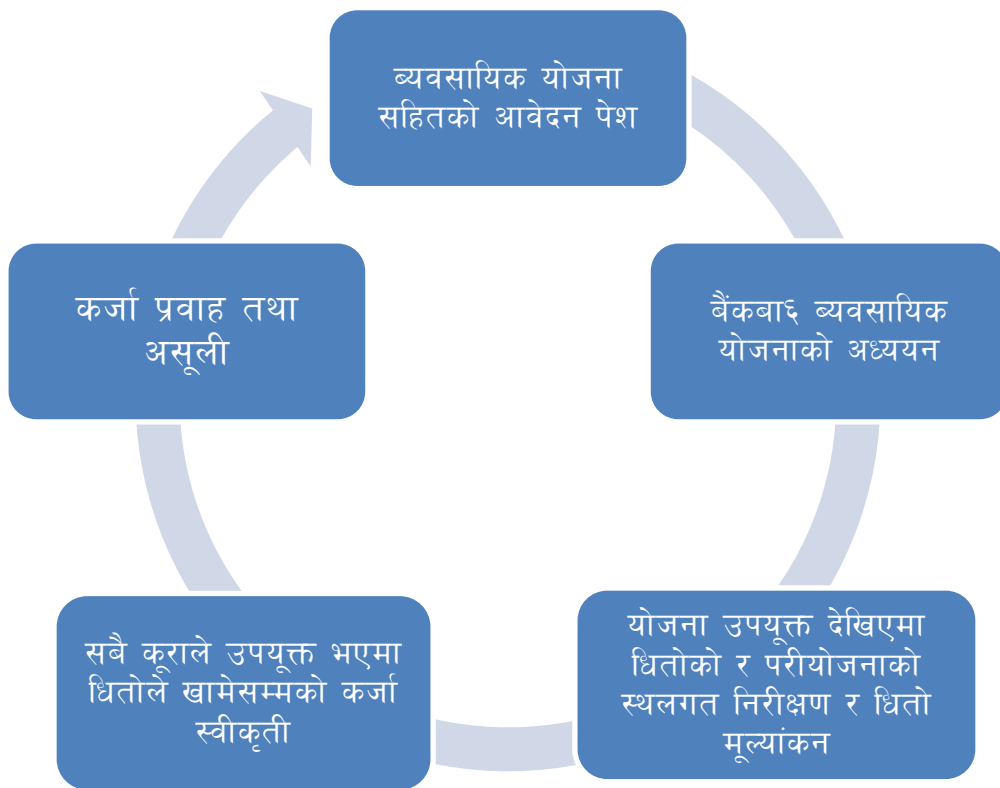
क्र.सं.	कृषकको दृष्टिकोण	Rank
१	यस प्रकारको ऋणमा व्याज वहेक कुनै पनि प्रकारको शूलक Charge गर्न नपाउने व्यवस्था हुनु र अन्य ऋणमा विभिन्न प्रकारको शूलक Charge गर्ने गरेको ।	I
२	कृषकहरू विना व्यावसायिक योजना ऋण माग गर्नु र व्यावसायिक योजना निर्माण गरे पनि अधिक लागत अनुमान र बढी मुनाफा हुने गरी देखाउने गरेको	II
३	कृषि तथा पशुपालन र कृषि भण्डार सञ्चालनगर्न तोकिएका मापदण्ड पुरा नगरी ऋण माग गर्ने	III
४	धितो मूल्यांकन ग्रामिण क्षेत्रमा टाढा जानु पर्ने र लागत बढी हुने	IV
५	ऋणी कृषकले व्याज नतिरेमा अनुदानीत व्याज पनि प्राप्त नहुनुले दोहोरो मारमा पर्ने समस्या	V

राष्ट्रबैंकको प्रतिवेदनअनुसार बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रले सबैभन्दा बढी व्यावसायिक पशुपालनको क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गरेको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा हालसम्मको कर्जा प्रवाह ३२ अर्ब १० करोड २६ लाख छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कृषि क्षेत्रमध्ये हालसम्म व्यावसायिक खेतीमा १५ अर्ब ५० करोड लगानी गरेका छन् । यही कर्जा प्रवाहलाई व्यवस्थित गर्न राष्ट्र बैंकले हालै 'व्यावसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जामा प्रदान गरिने व्याज अनुदानसम्बन्धी कार्यविधि २०७३' जारी गरिसकेको छ । सरकारले कृषि क्षेत्रमा गरिने लगानीको व्याजदर बढीमा ५ प्रतिशत तोकेको छ । साविकका कृषि विकास मन्त्रालय तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय तथा हालको कृषि भूमि व्यवस्था तथा सहकारी

मन्त्रालयले कृषि क्षेत्रमा लगानी प्रवर्द्धन गर्न व्याज अनुदानको व्यवस्था गरेको हो। कार्यविधिले बैंकहरूलाई ग्रामीण क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्न बाध्यकारी व्यवस्था गरेको छ।

चिया क्षेत्रको लगानी लगभग ३ अर्ब ७५ करोड पुगेको छ जुन गत वर्ष देखि लगानी घटेको तथ्यांक छ। कृषिका लागि गरिने कर्जा प्रवाह अन्यत्र लगानी गर्ने जोखिम पनि रहेकाले वास्तविक किसानको पक्षमा काम गर्न नियामक निकायले बेलैमा विचार पुर्याउनु जरुरी छ। कृषिमा लिन पाउने अधिकतम ब्याजदर १० प्रतिशत तोकेर राष्ट्र बैंकको निर्देशन आए पछि प्रवाह भएको ऋण भन्दा आधारदरसँग परिवर्तनशिल बनाउँदा ब्याज अनुदानको कृषि कर्जा लगानी बढेको अनुभव नेपाल राष्ट्र बैंकको रहेको पाइयो। बैंक तथा वित्तिय संस्थाले कर्जा प्रवाह गर्दा निश्चित प्रक्रिया अवलम्बन गरेका हुन्छन् र सोही प्रक्रिया झन्झटिलो हुदाँ अधिकांश सच्चा कृषकहरूले हाम्रो जस्तो तरल राजनीतिक अवस्था भएको मुलुकमा यो सेवा सुविधाबाट बञ्चित हुनु परेको अवस्था छ यद्यपि पछिल्लो दुई वर्षमा ऋणीको संख्या बढेको पाईएको छ। राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले कर्जा स्वीकृति प्रक्रियामा निम्न प्रकारको प्रक्रिया अवलम्बन गरेको अध्ययनको क्रममा पाईयो।

चित्र न. १ राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको कर्जा स्वीकृति प्रक्रिया

३.२.४ कृषि ऋण प्रवाहमा सहकारी संस्थाहरूको भूमिका

कृषि क्षेत्रको विकासका लागि वित्तीय बजारसम्मको पहुँच, सुलभ कर्जा, घरदैलोमा प्राविधिक सेवा, सहज मल बीउ, उत्पादित वस्तुको बजार जस्ता विविध विषयहरूमा सहकारी संस्थाहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । सहकारी क्षेत्रको विकासबाट उत्पादनमा वृद्धि, रोजगारी प्रवर्द्धन, समावेशी तथा सन्तुलित विकास, गरिबी न्यूनीकरणमा महत्वपूर्ण सहयोग पुग्न जान्छ । नेपालमा परम्परागत कृषि प्रणाली, सिँचाइ सुविधामा कमी, व्यावसायिकताको अभाव, युवा जनशक्तिको कृषि पेशामा अनाकर्षण, बजार विस्तारको अभाव आदि कारणले कृषि उत्पादन आशातित रूपमा बढ्न सकेको छैन ।

कृषि ऋण उपलब्ध गराउने उद्देश्यले वि.सं. २०२० सालमा सहकारी बैंकको स्थापना भएकोमा वि.सं. २०२४ सालमा सहकारी बैंकको समेत कार्य गर्ने गरी कृषि विकास बैंकको स्थापना भयो । यस बैंकले स्थापना कालदेखि नै कृषि ऋण प्रदान गर्दै आइरहेको छ । सहकारी संस्थाले समुदायमा छरिएर रहेको श्रम, सीप, प्रविधि, उद्यमशीलता र पुँजीलाई एकीकृत गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुर्याउन तथा आफ्ना सदस्यहरूको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरण गरी समृद्ध समाजको निर्माण गर्न योगदान पुर्याउन सक्छन् । यी संस्थाहरूको क्षमता विकास र सम्बर्द्धनमा सहयोग पुर्याउन सके कृषि क्षेत्रको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुग्न सक्छ ।

शहर केन्द्रित बैंकिङ सेवाको कारण ग्रामिण कृषि क्षेत्रमा ऋण प्रभावमा संस्थागत रूपमा २० प्रतिशत मात्र माग पूर्ति गर्न सफल भएकोमा हाल देशका विभिन्न ठाँउमा स्थापना भईरहेका सहकारी संस्थाहरूले कृषि ऋण प्रावह गरी कृषि क्षेत्रको प्रवर्द्धनमा असाध्यै राम्रो भूमिका खेल्नका छन् । तर यि सहकारी संस्थाहरूले पनि पछिल्लो समयमा आए गैर कृषि क्षेत्र तिर लगानी गर्दा बढी मुनाफा आर्जन गर्ने लोभले कृषि क्षेत्रमा कम ऋण प्रभाव गर्ने अवस्था आउन थालेको छ । यो अवस्था आउन नदिन कृषिमा निश्चित प्रतिशत ऋण प्रवाह नगर्नेसहकारीलाई कार्वाही स्वरूप अत्याधिक कर लगाउने तथा सरकारी सुविधाबाट बञ्चित गराउने नियम बनाउनु पर्छ कृषिक्षेत्रमा ऋण प्रवाहमा जोड दिने सहकारीलाई ब्याज अनुदानको व्यवस्था तथा सरकारी विशेष सुविधा दिन सरकारी नीतिमा परिवर्तन आउनु जरुरी हुन्छ ।

3.2.4 कृषि कर्जा तथा सहूलियत ऋणविस्तारमा देखिएका समस्याहरू

नियामक निकाय नेपाल राष्ट्र बैंकको अनुभवः

- कृषि कर्जा सम्बन्धि नियमहरू किसान मैत्री नभएको ।
- कृषि विकास बैंकको सिधा सम्पर्कमा रहेका व्यक्तिहरूले मात्र सेवा लिएको, किसानहरूलाई जानकारी को कमि भएको ।
- कतिपय बित्तिय संस्थाहरूलाई पनि ५% ब्याज अनुदान सम्बन्धि व्यवस्था थाहा नरहेको ।
- अलग डेस्क खडा गरि सेवा दिनु पर्ने र तेस्तो कार्यको लागि जनसक्ति को कमि भएकाले लागु हुन नसकेको ।
- ५ % मा पाउने भएपनि सुरुमा १२% नै तिर्नु पर्ने भएकाले किसानहरूले निकै झंजटिलो मानेको ।
- गैर कृषि क्षेत्रबाट उच्च मुनाफा आर्जन हुनु ।
- कृषि कर्जाको रकम सानो हुने र लागत उच्च हुनु ।
- पर्याप्त धितोको अभावका साथै व्यावसायीकरण नहुनु ।
- कृषक वाट विना व्यावसायिक योजना ऋणा माग गर्नु वा साना व्यावसायिक योजनामा धेरै ऋण माग गर्नु ।
- बाली, पशुपंक्षी र मत्स्य बीमा प्रभावकारी नहुनु ।
- कृषि क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने कर्जा वाध्यात्मक नहुनु ।

कृषक तथा कृषि उद्यमी स्वयंको अनुभवः

- सरकारले सहूलियत व्याजमा कृषि ऋण दिने भनेर कार्यविधि बनाई निर्देशन जारी गरे पनि किसानले बैंकबाट सहज ऋण नपाएको ।
- बैंकले साना किसानको कुरो सुन्नै नचाहने किन भने सहरबजारमा घर, जग्गा भए ऋण पाईने नत्र नपाईनेअवस्था रहेको ।
- कृषि क्षेत्रमा बालीनालीको धितो राखे परिपाटी विकास भएको छैन। बैंकले पशुपालनको धितो राखी ऋण प्रवाह गर्न शुरु गरे पनि पशु बस्तुको मूल्यांकन अति नै कम गर्ने भएकाले कृषकहरूको माग अनुसार ऋण प्राप्त गर्न नसकेको । उदाहरणः एक लाख पचास

हजार सम्म पर्ने एउटा गाईको बैंकले ४० हजारभन्दा बढी मूल्यांकन नगर्ने चलन विद्यमान छ ।

- सरकारले ढुवानी साधन खरिदमा अनुदान दिने भनी ल्याएको नीतिले कृषि उद्यमी उल्टै मारमा पर्ने गरेको स्थलगत अध्ययनको क्रममा पाईयो । भन्सार छूट सुविधा लिन उत्पादकसित सोझै किन्नुपर्ने व्यवस्थाले गर्दा बैंकले दिएको ऋणलाई अमान्य गर्ने चलनले किसान थप शोषित भएको अवस्था रहेछ । ४० लाखमा बजारमा पाइने पिकअप भन्सार छूटमा ल्याउँदा झण्डै २५ लाख पर्छ, तर 'बैंकबाट त्यही गाडीलाई ऋण लगानी गराई ल्याउन नपाइने व्यवस्थाले, किसानले त्यति धेरै नगद जुटाउन सक्ने अवस्था छैन जबकि, नेपाली बजारमा १० प्रतिशतमा गाडी किन्न पाइने ७/५ प्रतिशत डाउनपेमेन्टमा २०/ सुविधागाडी आयातकर्ता सप्लायर्सले राखेको हुनाले भन्सार सुविधामा दिने भनिएका गाडी नगद जोहो गर्न नपाएर दर्जनौँ किसान अलपत्र परेको कुरा स्थलगत अध्ययनका क्रममा रुपन्देहीका एक किसान अगुवाको अनुभवबाट रहेको ।

३.२.६ वर्तमान चुनौतिहरू

जिल्ला तहमा पनि कृषि विकास अधिकारीको नेतृत्वमा लेखा नियन्त्रक कार्यालय, सरकारी बैंक र निजी बैंकका प्रतिनिधी सहित समन्वय र अनुगमनसमिति बनाइने भएको छ । उक्त समितिले कर्जा प्रवाहमा आउने समस्याका अतिरिक्त गुनासो सुन्नेसम्मको काम गर्ने निर्देशिकामा उल्लेख छ । यद्यपी अब सघियताको कार्यान्वयन सँगै जिल्ला तहमा कृषिको सरचना नरहने भएकाले कुनै त्यस्तो निकायबाट सो समितिमा रही अनुगमन गर्ने भन्ने बारेमा छलफल तथा बहस चलाई निर्णयमा पुग्नु पर्ने त्यतिकै आवश्यकता छ । ब्याज अनुदान कार्यविधिमा पहिला कृषि कर्जाको ब्याज दर बर्षिक अधिकतम १० प्रतिशत हुने र त्यसको ६ प्रतिशत अनुदान सरकारले दिने भन्ने व्यवस्था भएकोमा हाल नेपाल राष्ट्र बैंकको सर्कुलरबाट आधारदरमा प्रिमियम थप गरी लिन सक्ने र सोमा ६ प्रतिशत अनुदान दिने भन्ने व्यवस्था भएको हुँदा कृषि कर्जाको ब्याजदर पनि अन्य कर्जा जस्तै परिवर्तन हुन सक्ने भएको र तरलता चाप परेको बेला ब्याजदर बढाउँदा किसान मर्कामा पर्न सक्ने चुनौति पूर्ण अवस्था रहेको छ । यस्तो अवस्थामा सबै बैंकहरूबाट कृषकहरूलाई सुलभ दरमा ऋण उपलब्ध गराउनु चुनौतिपूर्ण छ ।

लक्षित वर्गमा सहज रूपमा ऋणा प्रवाह गर्नु र ऋणको सही र योजना बद्ध प्रयोग गराउनु । विभिन्न वाली वस्तुको मूल्य श्रृङ्खलाका चरणहरू (उत्पादन, उत्पादन सामग्री, प्रशोधन, वजारीकरण देखि उपभोग सम्म) मा समानुपातिक रूपमा कृषि ऋण उपलब्ध गराइ balanced growth प्राप्त गर्नु ।

कृषि कर्जा मागको आधारमा संस्थागत पूर्ति जम्मा २० प्रतिशत र व्यज अनुदानित ऋण जम्मा ६.९ प्रतिशत रहेकोमा संस्थागत कृषि ऋणको market share वृद्धि गरी गैह्र संस्थागत महङ्गो व्यजदरको ऋणको मार कम गर्नु ।

३.२.७ नेपालमा कृषि कर्जा विस्तारका सम्भावनाहरू

- बैंकहरूबाटै Portfolio विविधीकरण गर्न सक्ने सम्भावना भएको ।
- लामो अवधिको लागि लगानी गर्न सक्ने अवसर भएको ।
- अन्य लगानीका अवसरहरू वृद्धि हुने सम्भावना भएको ।
- आर्थिक विकास र सामाजिक कल्याणमा योगदान पुर्याउन सक्ने सम्भावना भएको ।

३.२.८ कृषि कर्जा प्रभावमा बिद्यमान कठिनाइहरू :

- नेपाल सरकारले कुनै पनि बैंक वा बित्तिय संस्थालाई ५% ब्याज अनुदान को निमित्त निश्चित मात्रामा रकम छुट्याएको हुदा उक्त रकम चाहे जति किसानको लागि प्रवाह गर्न अपुग भएको ।
- कृषि कर्जा उपलब्ध गराउनको निमित्त निष्पक्ष अनुगमनको कमि भएको र उक्त कार्यको निमित्त कृषि/ पशुपालन ब्यवसाय अनुगमनको क्षेत्रमा दक्ष जनशक्ति को कमि भएको ।
- कृषि कर्जा लिन निकै नै झन्जटिलो भएको अधिकांश किसानहरूको भनाई रहेकाले यसलाई सहजता बनाउन सक्यो भने मात्र किसानहरूले उपभोग गर्न सक्ने ।

४. अध्ययनको निष्कर्ष

४.१ निष्कर्ष

नेपालमा कृषि कुलगार्हस्थ उत्पादनमा योगदान, आश्रित परिवारको संख्या दुवै दृष्टिले महत्वपूर्ण रहेको र त्यसमाथि पनि हावापानीको विविधता, माटोको विशिष्ट प्रकारको प्रकृति र कृषिमा उपयोग हुन सक्ने जलश्रोतको प्रचुर संभावनाका आधारमा पनि कृषि व्यवसाय खेतीपाती मात्र होईन पशुपालन,

माछापालन पनि व्यवसायिक र आयमूलक बनाउन सकिने प्रचुर संभावना रहेकफ देशमा कृषिमा लगानी गरेन ऋण प्रवाहलाई सरलीकृत गरी सच्चा कृषकले ऋण लिन सक्ने बातावरण बन्नु पर्ने देखिन्छ। स-साना कृषि व्यवसाय तथा उद्यमको विकास मार्फत उत्पादन बृद्धि, रोजगारी प्रबर्द्धन र खाद्य सुरक्षामा सहयोग पुर्याउने उद्देश्यले कृषि ऋण प्रवाह गरी कृषिमा व्यवसायिकरण तथा विविधिकरण गर्ने नीति निर्माण र कार्यान्वयन तहमा यस कार्यक्रमलाई आकर्षक बनाई उत्पादन बृद्धि द्वारा राष्ट्रलाई, उद्यम विकासका माध्यमबाट आय आर्जन र रोजगारी बढाई हरेक कृषकलाई सक्षम बनाउदै समृद्धिका दिशामा अघि बढ्न सम्बन्धित निकाय जिम्मेवारी बोधका साथ अघि बढ्न पर्ने जरुरी देखिन्छ ।

५. अध्ययनको सिफारिस

कृषि ऋणको वर्तमान अवस्थाबारे अध्ययन गरी यसको प्रभावबारे सिफारिससम्बन्धी अध्ययनको लागि विभिन्न ठाँउमा सम्बन्धित सरोकारवाला निकाय तथा व्यक्तिहरूसँग स्थलगत अध्ययन, विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी श्रोतबाट प्राप्त प्रतिवेदन तथा तथ्याङ्कका आधारमा कृषि ऋण प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउनको लागिनेपाल सरकारलाई निम्नानुसारको सिफारिस गरिएको छ ।

नीतिगत सुधार सिफारिस

- कृषि व्यवसायबाट प्रतिफल प्राप्त गर्न ३/४ वर्षसम्म कुर्नुपर्ने हुँदा ५ वर्षमा ऋण चुक्ता गर्न समस्या हुने भएकाले ऋणभुक्तानीको म्याद वाली वस्तुको प्रकृतिको अधारमा तय गरिनु बढाउनु पर्ने । उत्पादन लिन लामो समय लाग्ने फलफूल खेती, धेरै लागनीमा संचालन हुने शित भण्डार आदीको हकमा कर्जाको भुक्तानी अबधि १० बर्ष सम्म राख्न पाउने ब्यावस्था गर्नुपर्ने । त्रवालीचक्रसंग मेल खानेगरी कर्जाको प्रकृति अनुसार ब्याज र सावाँ भुक्तानी तालीका बनाउन सकिने ब्यवस्था कायम गर्नुपर्ने ।
- आधार दरसंग ब्याज अनुदानको कृषि कर्जाको ब्याजदर घटबढ हुने ब्यवस्था भएकोले ने.रा.बैंकले २०७४।१०।१७ मा गरेको परीपत्र अनुसार कर्जाको ब्याजदर कर्जा लिदाको भन्दा बढि हुने र सोही कारणले भुक्तानीमा समस्या पर्न सक्ने देखिएकोले पुर्ववत ब्यवस्था (१० प्रतिशत) वा प्रकासित आधारदर भन्दा बढि लिन नपाउने ब्यवस्था कायम हुनुपर्ने ।

- ने.रा.बैंकले ईजाजतप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई दिएको ब्याज अनुदानको कर्जा सिमा रु. ५ अर्ब निश्चित अवधिभित्र (४ वर्ष) लगानी गरीसक्नुपर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने, लगानी गरे नगरेको रकममा वा लगानी नगरेमा दण्ड जरीमानाको व्यवस्था गरी, कारबाहीको सुचना समेत त्रैमासिक प्रकासन गर्नुपर्ने ।
- धेरै पैसा पाइन्छ भनेपछि वास्तविक व्यवसायी भन्दा पनि चलखेल गर्नेहरूले ऋण हात पार्न सक्नेहुदा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले गर्ने कूल लगानीको निश्चित प्रतिशत साना किसानमा लगानी गर्नुपर्ने भन्ने बाध्यकारी व्यवस्था गराउन नेपाल राष्ट्र बैंकले निर्देशन जारी गर्नु पर्ने ।
- सामुहिक जमानीमा ऋणा लगानी गर्ने सम्बन्धमा ऋणको सावाँ व्याज भुक्तानि नगरेमा उक्त ऋणी लाई सरकारको तर्फबाट उपलब्ध गराउने सेवा सेविधा वाट वन्चित गर्ने (नागरिकता, राहदानी, जन्मदर्ता, घरबाटो सिफारिस, अदि)
- माइक्रो क्रेडिट संस्थाहरूलाई पनि सहूलियतपूर्ण ऋण प्रवाह गर्ने सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गराउनु पर्ने ।
- व्याज अनुदानको कृषि ऋणको वितरणमा साना, ४० मझौँोला, ठूला कृषकहरूमा (२० लाख सम्म साना, २० लाख देखि १ करोड सम्म मझौँोला, र सो भन्दा माथि ठूला) समानुपातिक हुने गरी व्यवस्था गर्ने । प्रतिशत तोक्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । त्यस्तै वाली वस्तुको मूल्य श्रद्धखलाका विभिन्न चरणमा समानुपातिक हुने गरी ऋण लगानीको लक्ष्य तोक्ने (उत्पादन मा ५० प्रतिशत, प्रशोधनमा ३० प्रतिशत र भण्डारण वजारीकरणमा २० प्रतिशत) । र सोही आधारमा ऋण उपलब्ध गराउनु पर्ने ।
- जग्गा भाडामा लिएर कृषि कर्म गरेको कृषकको सहि पहिचान गरी वाली तथा पशुपंछीको धितो राखेर पनि कृषि ऋण उपलब्धता सहज गराउने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- बैंकले पशुपालनको धितो राखी ऋण प्रवाह गर्न शुरु गरे पनि पशु वस्तुको मूल्यांकन प्रक्रिया अति नै कम गरी हुनाले कम ऋण स्वीकृत भइ कार्य सञ्चालनमा समस्या हुने गरेकोले यथार्थ मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने ।
- प्रत्येक स्थानिय तहमा सम्बन्धित स्थानिय तहको प्रमुखको संयोजकत्वमा समन्वय तथा अनुगमन समिति बनाई ऋणको प्रभावकारिताको बारेमा वार्षिक रुपमा नेपाल राष्ट्र बैंक तथा सम्बन्धित मन्त्रालयलाई अनिवार्यमा रुपमा प्रतिवेदन बझाउने व्यवस्था गर्नु पर्ने ।

- स्थानिय तहमा क वर्गको बैंक अनिवार्य सञ्चालन हुने व्यवस्था संगै सो स्थानिय तहको लागि व्याज अनुदान उपलब्ध गराउन अधिकारिक बैंक तोक्ने ।
- ब्याज अनुदानको कृषि कर्जाको अधिकतम ७ करोडको सिमा हटाउनुपर्ने र ५ करोड भन्दा बढि कर्जाको हकमा केन्द्रीय समन्वय तथा अनुगमन समितिको स्वीकृती लिनुपर्ने व्यवस्था हटाउनुपर्ने ।
- कृषि कर्जाको प्रवाहले वर्तमान अवस्थामा किसानहरुलाई सकारात्मक प्रभाव पारेको भए पनि हालसम्म यस्तो कृषि कर्जाबाट कृषि ब्यवसायिकरणमा उल्लेखनिय उपलब्धी नभएको देखिएकोले परियोजनाको प्राविधिक विश्लेषण गरेरमात्र लगानी गर्न नियमक निकायले बैंक तथा वित्तिय संस्थलाई निर्देशन दिनु पर्ने ।

कार्यक्रमगत सुधार सिफारिस

- स्थानिय निकायका प्रतिनिधिहरुले यस्ता प्रकारका कर्जा सूचनाबारे पूर्ण जानकारी राख्नु पर्ने ।
- ग्रामिण स्तरका किसान तथा विपन्न वर्गहरुलाई वित्तिय चेतनाबारे जानकारी गराउनु पर्ने (स्थानिय सरकारले नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा यस विषयमा चासो देखाउनु पर्ने)
- किसानहरुलाई स्वस्फुर्त बनाउन स्थानिय स्तरमै तालिम तथा प्रदर्शनको ब्यस्था मिलाउनु पर्ने ।
- सहुलियत ऋण कार्यक्रममा पहुँचवाला किसान भन्दा पहुँच कम भएका किसानहरुको वाहुल्यता गराउने कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्ने ।
- बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरुको प्रतिनिधि, कृषि विकास तथा पशु सेवा प्रसार सम्बन्धी स्थानिय स्तरका कार्यालय तथा शाखाहरु, नेपाल राष्ट्र बैंक, स्थानिय सरकारको प्रतिनिधि तथा बिमाकर्ता, आदीको अनिवार्य उपस्थिति सहुलियत ऋण सम्बन्धी अभिमुखीकरण कार्यक्रम गर्नु पर्ने ।

संगठनात्मक सुधार

- देश संघियतामा गईसकेको र जिल्लामा जि.कृ.बि.का र जि.प.से.का नहुने नभएको र बैंकहरुलाई समेत प्रादेशिक संरचनामा जानुपर्ने ब्यवस्था भएकोले प्रदेशमा प्रादेशिक अनुगमन तथा समन्वय समिति र स्थानीय निकायमा स्थानीय अनुगमन तथा मुल्यांकन समिति बनाउनुपर्ने साथै हाल जिल्ला समन्वय तथा अनुगमन समितिलाई दिईएको अधिकार सो समितिलाई दिनुपर्ने ।
- स्थानीय तहमा रहने कृषि ईकाईमा कार्यरत कर्मचारीको कार्यबिवरणमा नै कृषि ऋण तथा सहुलियतपुर्ण कृषि कर्जाको पंचार प्रसार तथा कार्यान्वयन सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने जिम्मेवारी तोक्नुपर्ने ।

- कृषि र सो सँग सम्बन्धित क्षेत्रमा मात्रै लगानी गर्ने गरी सरकारको कुनै स्वामित्वमा रहेको बैंकलाई कृषिको प्रमुख पकेट क्षेत्र व्यवसायिकरण, विविधिकरण तथा औद्योगिकरण गर्न सेवा प्रवाह गर्ने गरी शाखा कार्यालय तथा शाखारहित कार्यालय खोलेर अत्याधिक रूपमा कृषिका विभिन्न मूल्य श्रृंखलामा लगानी गरी विशेष प्राथमिकता दिनु पर्ने ।
- कृषि परियोजना विश्लेषण गर्न बैंक तथा बित्तीय संस्थाहरूले कृषि शिक्षा आर्जन गरेका दक्ष जनशक्तिलाई बैंक सेवामा प्रवेश गराउनुपर्ने । कृषि कर्जा सम्बन्धि कामकाज गर्नको लागि बैंक तथा बित्तीय संस्थाहरूको सबै शाखामा कृषि डेस्क को अनिवार्य ब्यवस्था गर्नुपर्ने ।

अनुसुचिहरू:

अनुसुचि १: युवाहरूलाई कृषि कर्जामा प्रदान गरिने व्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७१
बमोजिम प्रदान भएका कर्जाहरूको विवरण २०७३ असार मसान्त सम्म

सि.नं.	बैंकको नाम	ऋणी संख्या	कर्जा बक्यौता
--------	------------	------------	---------------

सि.नं.	बैंकको नाम	ऋणी संख्या	कर्जा बक्यौता
1	नवील बैंक लि.	६	७५,८०६,३१४.०५
2	नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक लि.	१२	४१,१०८,२४०.८८
3	बैंक अफ काठमाण्डौ लि.	१९	७,९३७,१९९.२२
4	माछापुच्छ्रे बैंक लि.	३७	४६,४५०,९२५.४०
5	सानीमा बैंक लि.	८	२५,६७१,६९६.७६
6	एनएमवि बैंक लि.	७	१४,९८६,७८७.३३
7	नेपाल बैंक लि.	४५६	५०८,२९३,३१३.७१
8	लक्ष्मी बैंक लि.	८०७	१०८,२१२,००८.५९
9	लुम्बिनी बैंक लि.	९	१९,९५६,६३८.९८
10	प्राइम बैंक लि.	१८	३७,२९९,५१४.७०
11	ग्लोबल आइ.एम.ई बैंक लि.	११	१४,४००,८८४.५६
12	प्रभु बैंक लि.	५	२७,३३६,७११.९८
13	राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक लि.	५१३	६५६,४०८,७००.८२
14	कृषि विकास बैंक	५५२	७४५,७९४,६०६.००
15	एनसीसी बैंक लि.	५	९,४५०,०००.००
16	एभरेष्ट बैंक लि.	१	८००,०००.००
17	सनराइज बैंक लि.	१०	५२,७१८,३८३.९०
18	नेपाल बंगलादेश बैंक लि.	५	२०,३९४,२७६.९०
19	कुमारी बैंक लि.	१	११,१६०,०००.००
20	एन.आई.सी. एशिया बैंक लि.		
21	सिभिल बैंक लि.		
	जम्मा (क)	२,४८२	२,४२४,१८६,२०३.७८

2= lasf: a) + stkm (M)

सि.नं.	विकास बैंकको नाम	ऋणी संख्या	कर्जा बक्यौता
1	कैलास विकास बैंक	२८	३५,९५७,५५४.२६
2	सिद्धार्थ डेभलपमेन्ट बैंक लि.	१०	६१,७१६,१०१.००
3	विराटलक्ष्मी विकास बैंक लि.	५	२०,२९९,२५२.४८
4	साइनरेसुन्ना विकास बैंक लि.	२	५,९५०,९९३.७१
5	ओम डेभलपमेन्ट बैंक लि.	१०	७,२२७,५२६.०३
6	ज्योती विकास बैंक लि.	१	५,५००,०००.००
7	टुरिजम डेभलपमेन्ट बैंक लि.	१	१०,०००,०००.००

सि.नं.	बैंकको नाम	ऋणी संख्या	कर्जा बक्यौता
४	मालिका विकास बैंक लि.	३	४,२५०,०००.००
९	एक्सेल डेभलपमेन्ट बैंक लि.		९,८४९,५९९.७९
	जम्मा(ख)	६०	१६०,७४३,०९९.२७
	कुल जम्मा(क) +(ख)	२,५४२	२,५८४,९२९,२२३.०५

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तिय संस्था नियमन विभागबाट प्राप्त तथ्याङ्क, चैत्र, २०७४

अनुसुचि २: युवाहरुलाई कृषि कर्जामा प्रदान गरिने व्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७१ बमोजिम प्रदान भएका कर्जाहरुको विवरण २०७४ असार मसान्त सम्म

सि.नं.	बैंकको नाम	ऋणी संख्या	कर्जा बक्यौता
१	नवील बैंक लि.	२०	५२,०४३,७९७.९९
२	नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक लि.	१६	४५,९५८,५९०.४८
३	बैंक अफ काठमाण्डौ लुम्बिनी लि.	२१	४३,०८४,९६०.३४
४	माछापुच्छ्रे बैंक लि.	५६	७०,५८८,९०७.७४
५	सानीमा बैंक लि	२१	३७,४०९,०६७.६८
६	एनएमवि बैंक लि.		
७	नेपाल बैंक लि.	६४९	८३५,७२९,९२५.५९
८	लक्ष्मी बैंक लि	२,०६२	२४०,८२५,७०३.६२
९	लुम्बिनी बैंक लि		
१०	प्राइम बैंक लि.	१३६	१४८,४७७,५९७.४२
११	ग्लोबल आइ.एम.ई बैंक लि.	१३	२२,७७९,९४७.६०
१२	प्रभु बैंक लि.	६	३५,०९६,९६७.३८
१३	राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक लि.	१,७५८	२,९९२,८०४,८८८.४५
१४	कृषि विकास बैंक	९३४	१,२५४,२४५,८८२.००
१५	एनसीसी बैंक लि.	१२	३९,७५७,०८४.०२
१६	एभरेष्ट बैंक लि.	१	७००,०००.००
१७	सनराइज बैंक लि.	४०	११९,६५८,८५३.८५
१८	नेपाल बंगलादेश बैंक लि.	१२	२६,१२३,९३०.३६
१९	कुमारी बैंक लि.	३९	६९,९४५,६४३.०२
२०	एन.आई सी एशिया बैंक लि.	४	५,८८०,०००.००

सि.नं.	बैंकको नाम	ऋणी संख्या	कर्जा बक्यौता
२१	सिद्धार्थ बैंक लि.	१	८,५००,०००.००
२२	सिभिल बैंक लि.		
२३	जनता बैंक लि.	४८	९४,०७५,९४३.०७
	जम्मा (क)	५,८४९	६,९३५,५९८,८०९.८१

द. विकास बैंक तथा फाइनेन्स कम्पनी बैंक तर्फः

सि.नं.	विकास बैंकको नाम	ऋणी संख्या	कर्जा बक्यौता
१	कैलास विकास बैंक	५३	४३,३७९,३५८.३४
२	सिद्धार्थ डेभलपमेण्ट बैंक लि.		
३	विराटलक्ष्मी विकास बैंक लि.		
४	साइनरेसुन्गा विकास बैंक लि.	५	७,०४०,२६८.००
५	ओम डेभलपमेण्ट बैंक लि.	९	१५,८७२,००५.३२
६	ज्योती विकास बैंक लि.	१	२,४८५,७१३.३०
७	टुरिजम डेभलपमेण्ट बैंक लि.	१	१०,०००,०००.००
८	मालिका विकास बैंक लि.		
९	एक्सेल डेभलपमेण्ट बैंक लि.	४	१४,२९४,६३५.११
१०	त्रिवेणी विकास बैंक लि.		
११	महालक्ष्मी विकास बैंक लि.	४	४,५७१,०९०.६८
१२	गुहेश्वरी मर्चेन्ट बैकिङ्ग एण्ड फाइनेन्स लि.	१	
	जम्मा (ख)	७८	९७,६४३,०७०.७५
	जम्मा	०	
	कुल जम्मा(क) +(ख)	५,९२७	६,२३३,२४१,८८०.५६

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तिय संस्था नियमन विभागबाट प्राप्त तथ्याङ्क, अषाढ, २०७४

अनुसुचि ३ : युवाहरुलाई कृषि कर्जामा प्रदान गरिने व्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७१ बमोजिम प्रदान भएका कर्जाहरुको विवरण २०७४ चैत्र मसान्त सम्म

सि.नं.	बैंकको नाम	ऋणी संख्या	कर्जा बक्यौता
१	नवील बैंक लि.	३८	१५०,९५९,६९३.२०
२	नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक लि.		

		२५	५९,५७३,४५३.०६
३	बैंक अफ काठमाण्डौ लुम्बिनी लि.	२३	५३,३५२,२५८.४४
४	माछापुच्छे बैंक लि.	११८	२०४,१००,५१४.५८
५	सानीमा बैंक लि.	४०	९०,९३२,८३८.०५
६	एनएमवि बैंक लि.	२८	६५,६९१,८२६.२५
७	नेपाल बैंक लि.	७६८	९९१,४७२,०९२.५४
८	लक्ष्मी बैंक लि.	२,८३०	३४४,५२८,६१२.२९
९	लुम्बिनी बैंक लि.		
१०	प्राइम बैंक लि.	१३९	२६,३१३,४४२.५७
११	ग्लोबल आइ.एम.ई बैंक लि.	१९	१०४,१७१,०६६.३४
१२	प्रभु बैंक लि.	१३०	१२२,४५१,२५४.५४
१३	राष्ट्रीय वाणिज्य बैंक लि.	२,०३६	२,६०२,३५१,२९६.२९
१४	कृषि विकास बैंक	१,२०३	१,९२५,९९६,६३९.००
१५	एनसीसी बैंक लि.	१५	६८,२६०,३०७.४२
१६	एभरेष्ट बैंक लि.		
१७	सनराइज बैंक लि.	१०३	५५०,०७८,७०३.०७
१८	नेपाल बंगलादेश बैंक लि.	१९	६७,०१९,५७४.०६
१९	कुमारी बैंक लि.	२०	३३,२७५,०८०.४६
२०	एन.आई सी एशिया बैंक लि.	१६	२६०,९९४,३६५.००
२१	जनता बैंक लि.	४२	१२४,०५२,६०२.५०
२२	सिद्धार्थ बैंक लि.	३	३०,४००,०००.००
२३	स्ट्याण्डर्ड चार्टर्ड बैंक लि.		
	जम्मा (क)	७,६१५	७,८७५,९७५,६२०

द. विकास बैंक तर्फः

सि.नं.	विकास बैंकको नाम	ऋणी संख्या	कर्जा बक्यौता
1	कैलास विकास बैंक		
2	सिद्धार्थ डेभलपमेण्ट बैंक लि.		
3	विराटलक्ष्मी विकास बैंक लि.		
4	साइनरेसुन्गा विकास बैंक लि.	90	६२,८४५,५८०.२५
5	ओम डेभलपमेण्ट बैंक लि.	८	११,८८६,४२३.३८
6	ज्योती विकास बैंक लि.	२०	१३१,०३८,१३५.००
7	टुरिजम डेभलपमेण्ट बैंक लि.		
8	एक्सेल डेभलपमेण्ट बैंक लि.	४	१३,१३१,२४७.६४
9	त्रिवेणी विकास बैंक लि.		
10	महालक्ष्मी विकाश बैंक लिमिटेड	४	३,१२५,९३८.४६
11	गरिमा विकास बैंक लिमिटेड	४२	१३०,३२०,९९०.८०
12	पूर्णमा विकास बैंक लि.	१	८,०००,०००.००
	जम्मा (ख)	८९	३६०,३४८,३१५.५३

घ. वित्त कम्पनी तर्फ

सि.नं.	वित्त कम्पनीको नाम	ऋणी संख्या	कर्जा बक्यौता
1	ओम फाइनेन्स लि.		
2	गुहेश्वरी मर्चेन्ट बैकिङ्ग एण्ड फाइनेन्स लि.		
	जम्मा(ग)		
	कुल जम्मा (क) +(ख)+(ग)	७,७०४	८,२३६,३२३,९३५

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तिय संस्था नियमन विभागबाट प्राप्त तथ्याङ्क, चैत्र, २०७४

अनुसूचि ४ : विभिन्न बैंकहरुले कुल कर्जामध्ये कृषि क्षेत्रमा गरेको लगानी विवरण

बैंक	कुल कर्जाको कृषिमा लगानी
कृषि विकास बैंक	२६.९%
राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक	६.६%

नेपाल बैंक	५.५%
नबिल बैंक	१%
नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक	३.३%
स्टायण्डर्ड चार्टड बैंक	२.२%
हिमालय बैंक	२%
एसबिआई बैंक	३%
नेपाल बंगलादेश बैंक	१%
एभरेष्ट बैंक	१.८%
बैंक अफ काठमाण्डु	२.७%
एनआइसी एसिया बैंक	१.१%
एनसिसि बैंक	३.७%
लुम्बिनी बैंक	६.२%
माछापुच्छ्रे बैंक	२.४%
कुमारी बैंक	१.६%
लक्ष्मी बैंक	१.२%
सिद्धार्थ बैंक	१.२%
ग्लोबल आइएमई बैंक	२.१%
सिटिजन्स बैंक	०.९%
प्राइम बैंक	१.८%
सनराइज बैंक	२.३%
ग्रान्ड बैंक	७.२%
एनएमबि बैंक	२%
प्रभु बैंक	३.६%
जनता बैंक	२.८%
मेगा बैंक	२.२%
सिभिल बैंक	४.८%
सेन्चुरी बैंक	२.८%
सानीमा बैंक	५.१%

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तिय संस्था नियमन विभागबाट प्राप्त तथ्याङ्क, चैत्र, २०७४

अनुसुचि ५ विभिन्न जिल्लामा छलफल तथा अन्तर्वातामा सहभागी भएका सरोकारवालको विवरण

DOLAKHA MUNICIPALITY

S.N	Name of participant	Gender	Organization	Age	Education
1	Ram Chandra Basnet	M	Ward- 5 chief	44	Bachelor
2	Madhav Prasad Subedi	M	Administrative officer	48	Masters
3	Nabin Kumar Lama	M	Ward-6 chief	45	+2
4	Shankar Nepal	M	Administrative officer	48	Bachelor
5	Nabaraj Dahal	M	Technician	35	Bachelor
6	Bharat Bdr. Kc	M	Municipality head	52	Bachelor

TAMAKOSHI RURAL METROPOLITAN:

S.N	Name of participant	Gender	Organization	Age	Education
1	Ishwor Chandra Pokhrel	M	R.M chief	42	Bachelor
2	Dipesh Kattel	M	Administrative officer	46	Masters
3	Pabitra Bhujel	F	OVOT	34	Bachelor
4	Tika Bdr. Khatri	M	Administrative officer	49	Bachelor
5	Shankar Karki	M	OVOT	24	+2

BHYAKUREDEVI FARMERS GROUP (Melung -6 Dolakha)

SN.	Name of participant	Gender	Age	Education
1	Dharma Raj Chapagain	M	35	Secondary
2	Basudev Chapagain	M	42	Primary
3	Kamala Chapagain	F	34	H. secondary
4	Rama Devi Chapagain	F	55	Primary
5	Rekha Tiruwa	F	35	Secondary
6	Sunita Shrestha	F	27	Bachelor
7	Sarita Chapagain	F	25	+2
8	Sharmila Shrestha	F	43	SLC
9	Sukdev Chapagain	M	25	Bachelor
10	Gamvir Khadka	M	24	Bachelor

11	Kajiman Shrestha	M	36	H. Secondary
----	------------------	---	----	--------------

DARPEHEDEVI FARMERS GROUP (Pakhatole, Dolakha)

SN.	Name of participant	Gender	Age	Education
1	Jagat Narayan Shrestha	M	57	Primary
2	Balkrishna Shrestha	M	22	+2
3	Man Bdr. Shrestha	M	70	Uneducated
4	Sujan Shrestha	M	17	Secondary
5	Roshan Shrestha	M	30	+2
6	Chandika Shrestha	F	29	+2
7	Sundar Shrestha	F	35	H. Secondary

WOMENS FARMER GROUP (Kamalamai ward-4, Dundada, Sindhuli)

SN.	Name of participant	Gender	Age	Education
1	Sita Shrestha	F	55	Primary
2	Mith Maya Shrestha	F	52	Primary
3	Pratima Shrestha	F	35	SLC
4	Saraswoti Budhathoki	F	18	H. Secondary
5	Dhan maya Shrestha	F	51	Primary
6	Bishnu Shrestha	F	69	Uneducated
7	Ambika Shrestha	F	35	Primary

MAKHAMALI WOMENS FARMER GROUP (Kamalamai-4 Kudule, Sindhuli)

SN.	Name of participant	Gender	Age	Education
1	Lila Shrestha	F	37	Secondary
2	Om kumari Shrestha	F	42	Primary
3	Shanti Sangtang	F	35	SLC
4	Chandra Kumari Shrestha	F	25	Bachelor

COMMUNITY WOMEN FARMERS GROUP (Kamalamai -11 Ranichuri, Sindhuli)

SN.	Name of participant	Gender	Age	Education
-----	---------------------	--------	-----	-----------

1	Rita Sapkota	F	26	SLC
2	Laxmi Thapa	F	29	H. secondary
3	Bishnu Karki	F	24	SLC
4	Hem Maya Karki	F	26	Bachelor
5	Belimaya Shrestha	F	65	Uneducated
6	Mukta Kumari Karki	F	55	Primary
7	Hema Rawut	F	65	Primary
8	Bimala Thapa	F	65	Uneducated
9	Bishnu Maya rawut	F	30	SLC
10	Samjhana Shrestha	F	32	Secondary

काभ्रे जल्लामा कृषि ऋणा सम्बन्धी लक्षित वर्ग अन्तरक्रियामा सहभागीहरूको नामावली

क्र. सं.	नामथर	कार्यालय	पद	शैक्षिक योग्यता	उमेर
1	दुर्गा प्रसाद पण्डित	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय काभ्रे	वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	M Sc	52
2	भुवन घिमिरे	बेथानचोक गापा	वडा अध्यक्ष	B A	58
3	गणेश कुमार श्रेष्ठ		कृषि विज्ञ	M Sc	60
4	बिनोद तिमल्सिना	पत्रकार		B A	32
5	उद्धव हुमागाइ	काभ्रे जिल्ला कृषक समुह महासंघ	अध्यक्ष	10 class	54
6	सत्य नारायण सापकोटा	राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक धुलिखेल	सहायक मेनेजर	BA	50
7	सुमित्रा वन्जारा	सकृय महिला कृषि सहकारी सं लि.	अध्यक्ष	BA	43
8	लक्ष्मी दाहाल	कवज कृषि सहकारी सं लि	अध्यक्ष	literate	54
9	सुरज केसी	मुहनगाउ कृषक समुह	अध्यक्ष	SLC	43
10	दैवलाल घिसिङ्ग	नेकपा	जिल्ल सदस्य	IA	38
11	दिपक पोडेल	संकटग्रस्त सहकारीहरूको स	सञ्चालक सदस्य	IA	54
12	भोजराज तिमल्सिना	floriculture Association kavre	अध्यक्ष	IA	45
13	लक्ष्मी बालु श्रेष्ठ	सवा नेपाल गैह्रसरकारी संस्था	अध्यक्ष	IA	56
14	रेखा दाहाल	बनेपा नगरपालिका	उपमेयर	MA	33
15	कृष्ण धिताल	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय काभ्रे	कृषि प्रसार अधिकृत	M Sc	34
16	हरि प्रसाद तिमल्सिना	नेपाल राष्ट्रिय किसान संगठन, काभ्रे	अध्यक्ष	SLC	50
17	हरिराम खतिवडा	पाँचखाल न.पा. वडा नं.२, सुपरजोन अलु काभ्रे	संयोजक	BA	38
18	भरत सापकोटा	श्रमिक कृषक कृषि सहकारी सं लि.	सचिव	IA	45
19	जयराम सिग्देल	समृद्ध काभ्रे कृषि सहकारी सं. लि.	सचिव	MA	32

20	पूर्ण प्रसाद सिग्देल	काभ्रे कृषि वजार मल्टिपर्पोज प्रा. लि.	अध्यक्ष	BA	42
----	----------------------	--	---------	----	----